

Received 19.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 05.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 102-134

Kırgız Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'den 1784 Tarihli Uygurca ve Mançuca Raporlar

A Set of Uyghur and Manchu Documents Drafted by Hâkim, a Biy of Kirghiz Kipchak tribe in 1784

Mihriğül HELİL*

Chinese Academy of Social Sciences (Beijing/China)

E-mail: mihri0106@hotmail.com

A large number of Uyghur administrative documents belonging to the Qing period are stored at the First Historical Archive of China in Beijing. The collection includes the documents in 1784, written in Uyghur and Manchu, addressed from the Kirghiz Kipchak tribe. The documents, which were brought by the Hâkim, Biy of Kipchak tribe, are letters that were presented to the Qing administrator (amban). Therefore, in our study of the Kirghiz-Qing relationship in their final stage, these documents are highly valuable as original sources. In this paper, mainly on the basis of these documents, we provide some additional explanation, taking into account the features of the documents and their historical background.

Key Words: Kirghiz, Altishehir, Hâkim, Biy, Uyghur and Manchu Documents.

* ORCID ID: 0000-0003-4666-0576.

1. Giriş

XVIII. yüzyılın ortasında Qing Hanedanı'nın Altışehir bölgesini geri almısıyla, bölgede Çin-Mançu tarzı Uygurca resmî yazışma geleneği inşa edilmeye başladı. Eskiden bölgede daha yaygın olan resmî yazışma geleneğine¹ göre, yeniden oluşmuş olan bu resmî yazışma geleneği, üslup bakımından Mançuca belgelere taklit edilmişse de dil bakımından daha taze, günlük kullanıma daha yakın bir dille yazılmıştır. Çin 1. Tarih Arşivi'nde korunmakta olan arşivler bize 18. yüzyıla ait Uygurlardan, Kazaklardan, Kırgızlardan kalma birçok resmî yazışma belgelerini sunmaktadır. Uygurlardan başka, Kırgızlar ve kısmen Kazaklara ait belgelerde Uygurca'nın resmî dil olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Çarlık Rusya arşivlerinde XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Kırgız Biy'leri tarafından Çarlık Rusya sarayına gönderilen mektuplar korunmuştur. Kırgız bilim adamları bu belgelerin Kırgız yazı dili için tanık olamayacağını, Çağataycanın güçlü etkisinde kaldığını kaydetmiştir ve mektupların Buhara medreselerinden Çağatay yazı dili eğitimi alan Özbek birileri tarafından yazılmış olabileceğini öne sürmüştür (Cigitov 2006: 521). Buna benzer durum Makalemize konu olan raporlar için de söz konusu olabilmektedir.

Tıpkı bugün Çin sınırları içindeki çoğu Kırgız'ın Uygurca'ya, özellikle Uygur yazısına, yazı diline hâkim olduğu gibi, XVIII. yüzyılda da Altışehirle temasta bulunan Kırgızlar okuma, yazma işlerinde direk Uygurca'yı kullanırlardı. Kırgızlar yazılarında bazen kendi dil özelliklerini yansıttırlardı, özellikle bazı Kırgızca kelimeleri bilinçli-bilinçsiz biçimde kullanıyorlardı. İşte resmî yazmalarda ara sıra görülen Kırgızca kelimelere dayanarak, yazıcılarının Kırgızlar olduğu bilinse de bu yazmanın dilinin Kırgızca olduğu anlamına gelmez. Çünkü yazmalardan anlaşacağı üzere gerek şekil gerekse ses bakımından, Kırgızcaya mahsus olan herhangi bir özelliği yansıtmamaktadır, aynı zamanda bu yazmalar XVIII. yüzyılda yazılmış diğer Uygurca resmî yazmalardan hiçbir farklılık göstermemektedir. O yüzden makaleye konu olan,

¹ Bunlardan Yarkent Hanlığın son devresinden kalan bazı resmî belgeleri sayabiliriz, söz ve şekil bakımından Farsçanın güçlü etkisinin olması bu yazı kültürünün en belirgin özelliği idi (Kim 2010: 59-120).

XVIII. yüzyıla ait Kırgızlardan kalma resmî yazmaların dili Kırgızca etkisindeki Uygurca olarak görülmelidir.

Bu birkaç sene içerisinde, Çin 1. Tarih Arşivi'nde korunmakta olan belgeler üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda, bazı belgelerin Kırgızlar'a ait olduğunu tespit ettik. Bunlardan 1784 tarihinde Kırgız Kıpçak boyu Biy'i Hâkim'den Qing dairelerine sunulan 4 parça raporu ve bunlardan ikisinin Mançucası makalemize konu olmaktadır.

Uygurca metinde metnin karakteri için *hât* 'yazı, mektup' bulunsa da genelde Mançuca resmî belge geleneğine göre bu tür yazılar *bithe alibumbi* 'sunulan yazı', Çince 呈文 *chengwen* olarak adlandırılmaktadır ve istek veya şikâyeti bildirmek için alt makamdan üst makama doğru yazılan raporları göstermektedir.

2. Altışehirde Kırgızlar ve Onların Biy'leri

Kırgızlar İç Asya'da yaşayan çok eski tarihe sahip kavimlerden biridir. Kırgızların ana yurtlarının Yenisey nehrinin civarında olduğu bilirse de ne zaman bugün yaşadıkları batı Tianshan bölgesine göç edip geldikleri konusu hala tartışılı durumdadır. XVIII. yüzyılının son çeyreğinde Batı Tianshan, dahası Qing Hanedanının sınırı içinde yaşayan 19 Kırgız boyu yaşamaktaydı, bu dönemde göçer konar kavimlerden olan Kırgızlar'ın boy yapısını korumuşlardı, boy liderlerine Biy denilmekteydi.

Batı Tianshan dağlarında yaşayan Kırgızlar ve onların Biyleri Yarkent Hanlığı ve Cungar egemenliği sırasında bölgenin siyasî tarihi için çok önemli bir yere sahip olmuştur. Qing ordusunun Cungar Hanlığı ve İki Hoca isyanına sonverip bölgeye olan yönetiminin başlamasıyla Kırgızlar önemini hiç de yitirmemiştir. İki Hoca isyanı ve daha sonra meydana gelen Uçturfan İsyanı sırasında Kırgız Biyleri Qing ordusunun çok sadık destekçisi olmuş ve karşılığında ödüllendirilmiştir. Fakat daha sonra bölgedeki Yerel Hakimbeglerle olan anlaşmazlığı nedeniyle birçok siyasî olayların katılımcısı olmuştur. 1784 senesinin şubat ayında, Burhanidin Hoca'nın Hokand Hanlığı sınırları içinde yaşayan oğlu Samsak'ın Altışehir'deki beglere gönderdiği mektuplar ortaya çıkar. Mektuplar bulunmuş, fakat mektupları getiren Tohta Sopi ve Perhad Sopi yakalanmamıştır, kaçıp saklanmışlardır. Bu da Kıpçak boyunun Biy'i, aynı

zamanda Taşmalık Hakimi olarak görevlendirilen Hâkim ile Kaşgar Hakimbegi Osman arasındaki tartışmanın sebebi olmuştur. Osman, Hâkim'in küçük kardeşi Ömer'i bu iki kaçağı saklamakla suçluyorken, Hâkim ile Yengihisar Hakimi Alim kaçakları Osman'ın gizlediğini düşünür, çünkü Osman, sufi müritlerini kendi koruması altına almış ve onların hâmisi olmuştur. Onlar Kaşgar ve Uçturfan'daki Qing yetkililerine şikâyet yazısı sunar. Hâkim'in tüm bu çabalarına rağmen, Qing Hanedanı Osman'a inanmayı tercih ederler. Kaşgar'da çeşitli görevlerde bulunan 55 Beg'in Osman'a destek vermesi böyle sonucun çıkmasında dönüm noktası olabilir. Sonuç olarak, 1784 senesinin haziran ayında, Hâkim, küçük kardeşi Ömer, büyük oğlu Abla ve Yengihisar Hakimi Alim tutuklanır ve başkent Pekin'e gönderilir. Hemen ardından Hâkim'in ikinci oğlu Yaçi kendi adamlarını toplayıp Qing sınırından geçip, Hokand Hanlığı sınırları içine girer. Çok geçmeden Adigine boyu Biy'i Ertebay Yaçi'yi yakalasa da onun adamları tarafından bırakılır. 1787 senesinin ağustos ayında Yaçi Karategin'deki Kırgız Biy'i Samançı'nın tuzağına düşer ve yakalanır, sonuçta babası gibi Pekin'e gönderilir. Bu dönemden sonra Kırgız Biyleri bölgede tekrar üst makamlara gelmemektedir.

Buradaki karşılıklı suçlamaların nedeni sadece Osman ve Hâkim ya da Osman ve Alim arasındaki düşmanlık değildi. Daha iki yıl sonra (1786 senesinde), Yengihisar'daki begler Osman'ı yançı² ve tarlalara fazla sahip olmaktan suçladılar. Qianlong döneminde (1736-1796) bölgedeki begler arasında böyle suçlamalar sıkça görülüyordu. Bunun gerçek sebebi ise begler arasındaki otorite tartışmasıydı.

Cungar Hanlığı zamanından beri bölgede iktidara sahip olan soylulardan bazıları iki Hoca isyanının bastırılmasında Qing ordusuna çok yardımcı oldular ve gösteren hizmetleri için bölgedeki çeşitli şehirlere Hakimbeg olarak atandılar. Bunlardan Turfanlı İmin Hoca, Komullu Yüsüp, Kuçalı Hudi, Uçturfanlı Setivaldi, Baylı Gadaymetler en yüksek makama sahip olan beglerdendir. Cungarlar zamanında sadece kendi şehrinde güç sahibi olan begler; şimdi otoritesini Altışehir'in çeşitli bölgelerine genişletmeye çalışıyorlardı. Kaşgar'a İmin Hoca'nın oğlu Musa, Gadaymet, Setivaldi, Hudi'nin oğlu Osman sırayla Hakimbeg olarak görevlendirildi, Yarkent'e ise Hudi ve daha

² Qing yetkilileri tarafından beglere bağışlanan tarımcılar.

sonra Setivaldi Hakimbeg atandı. Burada en çok dikkate değer olay, Setivaldi'nin Hudi ve onun oğlu Osman'a açılan davalarda önemli rol oynamasıdır. İlk olarak, 1778 senesinde Hudi'nin ölmesinden hemen sonra Yarkent Hakimbegi olarak atanan Setivaldi, Hudi'nin görev zamanında yeşim taşı kaçakçılığı yaptığı konusunda şikâyette bulunuyor ve sonuçta kazanıyor. Ardından 6-8 sene sonra gerçekleşen Hudi'nin oğlu Osman'a karşı açılan davaların arkasında da Setivaldi'nin olduğunu Mançuca arşivlerden öğrenmekteyiz. Bu demek oluyor ki; Altışehir bölgesindeki en zengin iki şehrin Hakimbegi olan, aynı zamanda bölgede en yüksek rütbeye sahip olan Setivaldi ve Osman arasında beslenen derin kinin Osman karşıtı güçlerin iş birliğiyle 1778, 1784 ve 1786 olaylarında alevlendiğini görüyoruz. Aslında Qing Hanedanı bu üç seferki olayın hepsinin arkasında Setivaldi'nin olduğunu öğrenmişti, fakat onu hiçbir zaman suçlamadı, bunları sadece Mançuca arşivlere yazmakla yetindiler (He, 2016: 259). Qing Hanedanı bölgede otorite denklğini korumak için, yüksek rütbeye sahip Hakimbeglerin hiçbirinden vazgeçmiyordu. Onların varlığını korumak için davaların ucu Hakimbeglere değindiğinde dava ile ilişkisi olan küçük begleri kurbanlık eder, davaya daha derinden girmezlerdi. Kırgızlar'dan en yüksek rütbeye ulaşan Sula Amban Hâkim de Qing Hanedanı'nın Altışehir politikasının kurbanı olmuştur.

3. Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'den Raporlar

Kıpçak boyu Biy'i Hâkim'in adını *Tezkire-i Ezizan*'da görmekteyiz, yazar; Kıpçak boyundaki Hâkim Mirza ve Sufi Mirza ve Ömerlerin adını Hoca Burhanidin'in Yarkend'deki Kara Dağlı Hocalara açtığı savaştaki önemli mütteliklerin arasında sıralıyor (Gezici, 2019: 593, 612). Araştırmacılarca *Tarih-i Reşidi Türki Tercimesige İlawe* olarak adlandırılan, bugün Özbekistan Fenler Akademiyesi Doğu Bilimler Enstitüsünde korunmakta olan No. r. 10191 numaralı elyazmada da Kıpçak boyu Biy'i Hâkim üzerinde kıymetli bilgileri vermektedir.

Osman baysä bäglik hadi beyli bäglikniñ oğlanları. bularnıñ äşli kuça vilayetidindir. waqtıki osman baysä bäglik kaşğärniñ hâkımlıq mänsäbidä olturdılar. näççä muudättin keyin qıpçaq qırğız sula amban hâkim mirza yangiñışar hâkimi 'alim bäg birlä mähpı mäşvärät qılıp, haqan-i çinnıñ mö'täbär mänsäbdarlarığa muhaläfatniñ pikir täşvirini qıldı. bu häbär oşman baysä bäglikniñ säm'igä yétti. dārhal kaşğärdägi mänsäbdarlarğa aqlattılar. andın sula amban birlä 'alim bägni tutmaqğa qäşd qılıp, kaşğärgä täklip qılıp alıp kälidi. 'umäşka, hudabärdi bi, 'abla bäglär sula ambannıñ umäralarıdın erdi. bularnı

hämrah qılıp, sula amban kaşğärgä kälidi. osman bäysä bäglik bularnı kaşğärdägi mänşäbdarlar qaşığa alıp kirdi. şulzaman mänşäbdarlar bularnı tutup, gülbağnıñ içidä mähbus qıldı. andın yañihisar hakimi 'alim bäg alıp kelip, mähbus qılıp, çin şährigä badrğa qıldı. bu waq'ädın sula ambannıñ oğlu yaçi bäg hăbăr tapıp yañihisardın qaçıp, qarategin tăräpigä rawan boldı. (Jalilov et al., 2008:133-134).

Çince, Mançuca ve Uygurca arşiv belgelerde ise Hâkim olayının tüm yönlerini daha detaylı şekilde anlatmaktadır. Kıpçak boyundaki Hâkim Mirza, Sopi Mirzaların 1755 olaylarında Ak Dağlı Hocalara destek vermesine rağmen, iki sene sonra Hâkim'le iki Hocanın arası açılır. Hâkim'in anlattıklarına göre, iki Hoca, Hâkim'in abisi Sopi beg ve annesini, aynı zamanda Kırgızlardan 578 adamı öldürür. 1758 senesinin yıl sonunda Qing ordusu iki Hoca isyanını bastırmaya karar verir. Hâkim Serikkol'a kaçar, dağın içinde yaşamını sürdürür. Bir dahaki sene, 19 haziranda Hâkim Qing generalının yanına gelir ve boyun eğeceğini bildirir. 10 Temmuz'da Alçur ve Yeşilköl civarında Hocaların kuvvetleri bütünüyle yenilgiye uğrar, iki Hoca Bedeşan'a kaçar, Bedeşan hükümdarı Sultanşah, Hocaları öldürür. Büyük Hoca, Hoca Burhanidin'in cesedi, gömüldüğü yerden çalınır, küçük Hoca, Hoca Cahan'ın cesedi ise açılarak başı kesilip Qing generalinin huzuruna getirilir. Bu olaylarda, özellikle Qing ordusunun iki Hocayı kovalamasında Hâkim rehber olarak, çok önemli yardımlarda bulunur. Qing yetkilileri de onu ödüllendirir, Sula Amban ünvanını verir ve Qing yetkisi altındaki bütün Kırgız boylarının Biy'i olarak görevlendirir. 1760 yılında Arğu'ya Hakimbeg olarak görevlendirir, bir dahaki sene ise Taşmalık'a Hakimbeg olarak atanır. Hâkim bütün Qing döneminde Hakimbeg görevinde bulunan tek Kırgız seçkini olarak bilinmektedir (Zhang, 2016: 102). 1765 senesinde Uçturfan isyanı sırasında Hâkim isyanın bastırılmasında önemli katkılarda bulunur ve Qing yetkilileri tarafından mükafatlandırılır. 1784 senesinin yıl başında Samsak Hoca Altışehir'deki beglere adamlarını gönderir, onların getirdiği mektuplar Qing yetkilileri tarafından ortaya çıkarılır. Mektuplar Yengihisar Hakimi Alim; Sayram'ın eski Hakimi Toqa, Peyzabad Hakimi Sundulla Hoca, Beşkerem Hakimi Qutluğ Dost, Arğu Hakimi Seypi Hoca vs. sekiz kişiye yazılmıştı. Mektup bulunsa da mektubu getiren Tohta ve Perhad kaçmayı, gizlenmeyi başarmışlardı. Qing yetkililerine mektup sahiplerini hemen tutuklamamıştı. O dönemdeki Kaşgar Hakimbegi Osman, Samsak'ın mektup gönderdiği begleri çağırıp sadece gelen mektuplara bakarak onları suçlamayacaklarını, kaçakların yakalanmasında hizmet etmeleri gerektiğini

bildirir. Aynı gün gecesi Samsak'ın mektup gönderdiği beglerden Alim, Sundulla Hoca, Qutluğ Dost, Seypi Hoca dört kişi meşveret ederek Qing yetkililerine Osman'ın üzerinden şikâyette bulunur, onlar Samsak Hoca'dan gelen mektupların içinde Osman'a gelen mektubun da olduğunu, fakat Osman bu mektubu Qing yetkililerine teslim etmeyip, sadece başka beglere gelen mektupları verdiğini, kaçakları da Osman'ın adamlarının gizlediğini savunurlar. Hemen ertesi günü Sundulla Hoca, Qutluğ Dost, Seypi Hoca bu şikâyet mektubuna Alim'in zoruyla imza attıklarını söyleyerek, şikâyetten vazgeçer. Qing yetkilileri Alim'in Yarkent Hakimbegi Setiwaldi'nin adamı olduğunu, Osmana karşı açılan bu entrika tezgâhında Setiwaldi'nin parmağı olduğunu ortaya çıkarır. Aynı zamanda Osman Tohta ve Perhad'ı Hâkim'in küçük kardeşi Ömer'in gizlediğini, daha sonra gizledikleri ortaya çıkınca cezalandırılmaktan korkup onları öldürdüklerini öne sürer. Hâkim de bu arada Qing yetkililerine birkaç kez rapor sunarak kendini savunur, kendisinin Hocalarla arasının hiçbir zaman iyi olmadığını, iki Hocanın kendi halkını öldürdüğünü, aralarında çok derin kin beslendiğini söyler, aynı zamanda Osman'ın tasavvuf adamlarına hamî olduğunu, o yüzden bu iki kaçağı da Osman'ın gizlediğini savunur. Daha sonra Kaşgar'daki Toqa ve Heyder gibi yüksek rütbeye sahip 55 begin Osman'a destek vermesiyle Qing yetkilileri son hükmünü Hâkim ve Alim lehine çıkartmıştır. Alim'in arkasındaki Setiwaldi'ya dokunmamıştır. 1784 senesi temmuuz ayının başında Hâkim, Alim, Ömer ve Hâkim'in büyük oğlu Abla *Tarih-i Reşidi Türki Tercimesige 'ilawe* adlı eserde beyan edildiği gibi Kaşgar'da tutuklanır ve Pekin'e gönderilir; Alim ile Ömer idam edilir, Hâkim'in yaşlı olduğu ve daha önceki Qing makamlarına ettikleri hizmetleri göz önünde bulundurularak oğluyla beraber Pekin'de ev hepsine alınır. Nisanın sonunda Hâkim'in ikinci oğlu Yaçi kendi adamlarıyla sınır dışına kaçmayı başarmıştır. Bir ay sonra Adigene boyu Biy'i tarafından yakalanırsa da yine başkaları tarafından bırakılmıştır. Daha sonra Karatigin'deki Kırgız Biy'i Samançı'nın yanına sığınmış, orada bir süre kalmıştır. Bu arada Qing yetkilileri Yaçi'yi yakalamaya çalışmıştır. İlk önce Yaçi'nin ağabeyi Abla'nın adınan mektup göndererek, Yaçi'nin annesini çağırılmış ve Yarkent'te yerleştirmiştir, daha sonra annesinin adından, Yaçi'nin dayısı Küçük'ün adından mektup göndererek onu dönmeye davet etmişlerdir. Tüm bu çabalara rağmen, Yaçi kendisi dönmemiştir. Fakat Osman'ın Kırgız Biyleriyle birkaç kere irtibata geçmesi,

eğer Yaçı'yi yakalarlarsa onları mukafatlandıracağı üzerine söz vermesi neticesinde, Karatigin'deki Kırgız Biy'i Samançı Yaçı'ya kumpas kurar ve onu yakalayıp, Qing yetkililerine teslim eder. Qing yetkilileri Yaçı'yi da Pekin'e gönderip aynı şekilde ev hapsine alır.

Aşağıda göreceğimiz dört rapor Hâkim'in kendisini savuma amacıyla Qing yetkililerine sunduğu raporlardır. İlk üç rapor, içerik bakımından benzerlik göstermektedir. Fakat raporların içeriğinin gittikçe daha zenginleştiğini görmekteyiz. Son raporda ise Osman'ın tasavvuf adamlarını koruması altına aldığı, bu sebepten kaçakları da kendisinin gizlediği savunulmuştur.

Mançuca arşivlere göre, Hâkim 1784 senesi 23. nisanda (乾隆四十九年閏三月四日) Kaşgardan Uçturfana gider ve şikâyet mektubunu Uçturfandaki Aliha Amban Çoktu'ya iletir ve mektubunda Çoktu'dan Uçturfan'da kalması için yer vermesini ister (Aşağıdaki Rapor B.). Çoktu Hâkim'in Uçturfana göç etmesine izin vermez, ama bu davada Hâkim'e destek verir ve Hâkim'le beraber Kaşgar'a gidip bizzat kendisi bu işi çözmeyi düşünür. Fakat Yüce Han Çoktu'yu bu işi doğru şekilde halletmediğini düşünür ve 12. temmuzda onu görevinden uzaklaştırır. 25. Nisan'da (乾隆四十九年閏三月六日) Yarkend'deki Ashan Amban Ayang'a da Hâkim'in yazısını alır (Rapor A.). Kaşgardaki Ashan Amban Baocheng da baştan beri bu olayla ilgilendiği için bu bir kaç gün içerisinde Hakim'in Sunduğu mektubu almış olmalıdır (Rapor C. ve D.). 5. Mayıs'da (乾隆四十九年閏三月十六日) Qianlong Han Hâkim, Alim'lerin Pekin'e getirilmesi, bu davayı kendisi halledeceği bildirmiş, böylece 4. Haziran'da (乾隆四十九年四月十七日) Hâkim yakalanır (Qingdai Bianjiang Manwen Dangan Mulu cilt. 9: 1640-1651).

A.

Arşiv No. 03-0190 3019-037

1. qıpçaq aymağınıñ qırğızı
2. yarlıg bilä ibärgän aşhan ambanlarğa tutqan hëti bilindürädurğan uçurı burhanıdın, hoca canlar ménıñ yurtumnı
3. çaptı, anamnı öltürdi. ménıñ uruğ tuğqanım, yurtum bolup, burhanıdın, hoca canlarınıñ öltürgäni baş yüz yétmiş säkkiz qırğızım öltürdi, hatun balasını
4. ölgürçi olcalap aldı. özämnı öltürgüçä qaçıp qutuldu. şu mähäl sériqqolğa qaçıp barıp näçčä yıl tağnıñ arasında zäbunluq bilä

5. oqat qılıp yürüp idim.
6. uluğ hannıñ ağır çerikini keldi dep anlap bir näççä qırğızımni başlap uluğ çerikdin hãbãr alay dep, yëñihisar kelip til tutup sorasam
7. co cañcuñni hoca tuñuzluqqa solap qabap çörãsigã tam qoparip aldı dedi. andın yëñihisarni çapıp alıp, sériqqolğa öyümgã barıp yanã näççã
8. kündin keyin yëñihisarğa kelip yanã til tutup sorasam co cañcuñni hoca bãrk qabap yatadur, dedi. yanã yëñihisarni çapıp, sériqqolğa öyümgã barıp yarkãnd-
9. -nıñ kãnti kökyar yularıqqa barıp til tutup co cañcuñ kirgãli bolurmu dep sorasam bãrkitip qabap yatadu, kirãlmãysiz, dedi. kökyar, yularıqni çapıp
10. yanıp sériqqolğa öyümgã barıp toqtamãt dëgãn qãdım hizmãt kişimni hãbãr alıp këlgin dep sériqqoldın ibãrip idim. ağır çerikni kaşğãrgã kelip tüşti, dep
11. anlap keldi. mën şu mãhãl cañcuñ, ambanlarnı uturlap kelip qızıl, tümãn ikki sunıñ arasida cañcuñ, ambanlarğa baralqap qoşuldum. cañcuñ
12. ayttı: senni biz anlap idük, burhanidin, hoca canlardin qaçıp yürãtmış dep, obdan keldin, dep, uluğ han-
13. -nıñ ağır keshikigã yetküzüp otağat, cıñsu şaňlap cañcuñ, ambanlar menni bizgã başçı bolgın dedi. mën nahayiti obdan bolur dedim. cañcuñ, ambanlar ayttı: biz burhanidin,
14. hoca canlarnıñ başını almağunça qoymaymız, dedi. mën şu mãhãl uluğ çerikni başlap yeqın yol bilã yeshilköldã arqasidin yetkürüp, burhanidin, hoca canlarnıñ çerikini şu
15. yãrdin basruq qılıp, olcalap alduq. burhanidin, hoca canlar bir näççã kişisi bilãn bãdãhşanğa qaçıp barıp idi. bãdãhşannıñ begi sultanşah dëgãngã
16. mën özüm barıp burhanidin, hoca canlarnıñ başını alıp kelip cañcuñ, ambanlarğa tuttum. cañcuñ, ambanlar burhanidin, hoca canlarnıñ çerikiniñ bir näççãsinı olcalap alıp, cañcuñ, ambanlar
17. çerik yanıp şubu şãhãrlãrgã kelip tüşti. qulunız hakim mën şu yili uluğ hanğa
18. baralqağalı bardım. maña ağır keshik şaňlap, qızıl cıñsu közlük otağat berip sula amban qılıp senn barıp yurtunı obdan başlap maña yaqaçın bolup turğun dep yarlıg
19. tüşürdi. menniñ ağanıñ qızı cirğalni on altã yaşıda abduabğa hatun qılıp berip idük. keyin sarañ bolup, burhanidin, hoca canlarnıñ arqasığa kirip yürüp ikãn. burhanidin, hoca canlarnı
20. çerik olcalap alganda cañcuñ, ambanlar cirğal dëgãn hatun qulun hakimniñ igãçãsi ikãn, dep aylatqağamıda,
21. qulum hakimgã cirğalni şaňladım, dep şaňlap idi. qırıq ikkinçi yili cirğal agrıp öldi. burhanidin, hoca canlarnı qoğlap yürgãnimizdã cañcuñ, ambanlarğa bilindürüp
22. idim. menniñ inim ‘ömãr, qãlãndãr, hodaybãhtlãrni burhanidin, hoca canlar başını qolını şırılalıp alıp yürüydur dep, burhanidin, hoca canlarnıñ çeriki basruq qılıp özini öltür

23. -gändin kéyin, cañcuñ, ambanlar çerikkä carlap tapturup béríp idi. ilgäri künlärdin béri burhanidin, hoca canlarınıñ ata babasi bilän mêninñ ata babam öçlük.

24. mêninñ babam çerikçi bāgni ikki inisi bilän burhanidin, hoca canlarınıñ atası han hoca öltürgän. mên burhanidin, hoca canlar bilän özi düşmän.

25. mêninñ ağır kēşikdä toladın tola dölät körüp yürüp idim, hēli bu kām bolğanda mêninñ inim 'ömārgä sula amban 'osman bāg kaşğärlikkē özi örgätip qoyup qılğan töhmät

26. qıldurup turadur. mêninñ obdan tuñçum yoq. ambanlarğa köñlümdäki gäpni bilindüräy dēsām tuñçu 'osman bāgnıñ özinıñ. mêninñ sözümnı

27. obdan aytmaydur. zābunıñ urup aytadur. qerı qulıñız 'ärz bilindürgän tilāp başımğa kötärip tuttum.

B.

Arşiv No. 03-0190 3019-040

1. qıpçaq aymağınıñ qırğızı sula amban hākim sükadāp mürgüp i'zazlap
2. yarlıg bilä ibārgän Alihan Ambanga tutqan hāti bilindürädurğan uçurı. burhanidin, hoca canlar mêninñ qattıg düşmānim, ağam sopi bāgni öltürdi, yurtumnı
3. çaptı. uruğ tuğqanım, yurtum bolup, burhanidin, hoca canlarınıñ öltürgāni, bāş yüz yētmiş säkkiz qırğızumnı öltürdi. hatun balasını ölgürçi olca-
4. -lap aldı. özümnı öltürgüçä qaçıp qutuldu. şu māhāl sēriqqolğa qaçıp barıp nāççā yil tağnıñ arasıda zābunluq bilä oqat qılıp yürüp idim
5. uluğ hannıñ çeriki kēlgānini añlap bir nāççā qırğızumnı başlap uluğ çerikdin hābār alay dēp yēñihisar kēlip til tutup sorasam co cañcuñnı hoca toñuzluqqa
6. solap qabap çörāsidadā tam qoparıp aldı, dēdi. andın yēñihisarnı çapıp alıp sēriqqolğa öyümgä barıp, yānā nāççāmu kündin kēyin yēñihisarğa kēlip yānā til tutup sorasam
7. co cañcuñnı hoca bārık qabap yatadur dēdi. yānā yēñihisarnı çapıp sēriqqolğa öyümgä barıp sēriqqoldın yarkāndnıñ kānti kökyar yularıqqa barıp til tutup co cañcuñğa
8. kirgāli bolurmu dēp sorasam, bārkitip qabap yatadur, kirālmassız dēdi. kökyar, yularıqnı çapıp yanıp sēriqqolğa öyümgä barıp tohtamāt dēgän qādım
9. hizmät kişimni hābār alıp kēlgin dēp sēriqqoldın ibārip idim. ağır çerikni kaşğärgä kēlip tüşti dēp añlap kēldi. mên şu māhāldā cañcuñ, ambanlarnı uturlap qızıl, tümän-
10. -diki sunıñ arasıda cañcuñ, ambanlarğa baralqap qoşuldum. cañcuñ, ambanlar ayttı: sēni biz añlap idük, burhanidin, hoca canlardın, qaçıp yürätmiş dēp, obdan kēldin dēp.
11. uluğ hannıñ ağır kēşikigä yētküzüp otağat cınsu şañlap, cancuñ, ambanlar, sēn bizgä başçı bolgın dēdi. mên nahayiti obdan bolur, dēdim. cañcuñ, ambanlar ayttı: biz
12. burhanidin, hoca canlarınıñ başını almağuçä qoymaymız, dēdi. mên şu māhāl uluğ hannıñ çerikini başlap yēqın yol bilä yēşilköldä arqasıdın yētküzüp burhanidin, hoca

13. canlarnıñ çerikini şu yärdä basuruq qılıp olcalap alduq. burhanidin, hoca canlar bir näççä kişisi bilän bädähşanğa qaçıp barıp idi. bädähşan-
14. -nıñ bėgi sultanşah dėgängä mən özüm barıp, burhanidin, hoca canlarnıñ başını alıp kėlip, cañcuñ, ambanlarğa tuttum. cañcuñ, ambanlar burhanidin,
15. hoca canlarnıñ çerikiniñ bir näççäsini olcalap alıp, cañcuñ, ambanlar başlap, uluğ çerik yanıp şubu şähärlärgä kėlip tüşti. quluñız hakit mən şu yili
16. uluğ hanğa baralqağalı bardım. uluğ han maña ağır kėşik şañlap qızıl cıñsu közlük otağat bėrip, sula amban qılıp, sən barıp yurtuñı obdan başlap maña yaqaçın bolup
17. turğun, dıp yarlığ tüşürdi. mənıñ ağamıñ qızı cirğal on altä yaşıda abduabğa hatun qılıp bėrip idük. kėyin sarañ bolup, burhanidin, hoca
18. canlarnıñ arqasığa kirip yürüp ikän. burhanidin, hoca canlarnı uluğ çerik olcalap alğanda, cañcuñ, ambanlar
19. uluğ hanğa cirğal dėgän hatun quluñ hakimniñ igäçäsi ikän, dıp aylatqağanıda,
20. uluğ han qulum hakimğa cirğalni şañladım dıp şañlap bėrip idi. qırıq ikkinçi yili cirğal ağrıp öldi. burhanidin, hoca canlarnı qoğlap yürğänimizdä cañcuñ, ambanlarğa bilindürüp
21. idim. mənıñ inim ‘ömär, qäländär, hıdaybähıtlärni burhanidin, hoca canlar başını qolını şırılup alıp yürüydur dıp, burhanidin, hoca canlarnıñ çeriki basruq qılıp özini öltür-
22. -gändin kėyin, cañcün, ambanlar çerikkä carlatıp, tapturup bėrip idi. ilgäri künlärdin bėri burhanidin, hoca canlarnıñ ata babası bilän mənıñ ata babam öçlük.
23. mənıñ babam çerikçi bägni ikki inisi bilän burhanidin, hoca canlarnıñ atası han hoca öltürgän. mən burhanidin, hoca canlar bilän özi düşmän.
24. uluğ hannıñ ağır kėşikidä toladın tola dölät körüp yürüp idim, hėli bu käm bolğanda mənıñ inim ‘ömärgä sula amban ‘osman bæg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup qılğan töhmät qıldı-
25. -rup turadur. mənıñ obdan tuñcum yoq. ambanlarğa köñlümdäki ‘ärzimni éytay, bilindüräy dėsäm tuñcu ‘osman bägniñ özinıñ. mənıñ sözümnı obdan aytma-
26. -ydur. zäbunığa urup aytadur. ‘ömär hıcanıñ oğlı samsaqqa hāt qılıp kişi ibärip ikän. andın hıcanıñ oğlı samsaq ‘ömärgä hāt qılıp kişi ibäripdur. hıcanıñ oğlı samsaq bilän
27. birikip yurtıñı buzmaççı bolup ikän, dıp aytqın dıp şubu söznıñ hämmäsini ‘osman bæg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup yalğan töhmät qıldurup qara suwaydur.
28. qerı härgiz hiyal qılsam yalğan töhmät bilän yaman atlıg bolup ölüp kėtküdäkdurmän. ‘osman bägniñ gärazi yalğan töhmät bilän ö-
29. -ltürüp yoq qılıp ataydur. ambanlardın ‘äsla mənıñ köñül ağrıqım yoq. hėli häm qerı quluñız bėgim tiläymən maña
30. aliha amban qaşıda bizgä şañlap olturgudäk yär bėrürarmikin dıp ärz bilindürüp başımğa kötärıp tuttum.

C.

Arşiv No. 03-0190 3019-030

1. qıpçaq qırğızı sula amban hâkimniñ yarlıg birlä ibärgän
2. aşhan ambanlarğa tutqan hâti, bilindürädurğan uçuri
3. burhanidin, hoca canlarnıñ ağam sopi bägni öltürüp yurtumnu
4. çapıp alğanda ménıñ yurtumdın baş yüz säksän altä kişini öltürgän, ođul tuđduñ dep anamnı öltürgän.
5. bu baş yüş säksän altä kişiniñ hatunı, balasını ölgürçi yésir qılıp alğan. meni öltürgüçä özüüm qaçıp sériq
6. qolğa barıp tađnıñ kawakida zäbunluq bilän oqat qılıp yürüp idi.
7. uluğ hannıñ ağır çeriki keldi dep ağlap yéñihisardın til alay dep yéñihisarnı çapqalı kelsäm, toñuzluqda co çañcuñnu
8. qabap alıpdur, dedü. öyümgä yanıp barıp til alğalı yänä keldim, qaydağ qıldı, dep idim. taşdın şähär soqup
9. qabap alıpdur dedi. yänä öyümgä yanıp barıp özüüm bilädurğan qırğızım bilän yarkändniñ kökyar, yularıqqa
10. kélip anı çapıp alıp til tutup çerikkä kirgäli bolamdur, dep sorasam arıa kirälmäysiz, taşdın
11. şähär soqup bäk qabap alğan dedi. şunıñ bilän yanıp öyümgä barıp kişim tođtamätni barıp yoqlap
12. kélgin dep ibärtip idim, tođtamätniñ aytqanı: hoca canlar qaçqalı turdı. uluğ hannıñ çeriki keldi, dep şubu sözni alıp bardı. kelsäm çañcuñ, ambanlar qızıl bilän tümänniñ aralıqığa tüşkän
13. ikän. şunda aldığa keldim. sén hob keldiñ, biz ağlağan hâkim sénmu, dep yarlıg qıldı. biz hoca canlarnıñ
14. başını almay qoymasmız, bizgä ğazaçı bolup yol başlağın, dedi. obdan bolur, mén başlay dep, hoca canlar
15. türlüş yolğa kirgändä mén yeqın yol bilän başlap, bular tar yol bilän yürgändä mén käñ yol bilän başlap
16. arqasıdın yeşilköldä uluğ çerik yetti. burhanidin, hoca canlarnıñ çerikini basruq qılıp, çerikiniñ tolasını
17. alıp bir böläk çeriki bilän özi qaçıp bädähşanga kirip ketti. arqasıdın meni başını almay bolmaydur, dep ibardı.
18. barıp idim, sultanşah başını käsip sanduqqa salıp bardı. sanduqnu çañcuñ, ambanlar açıp körüp,

19. rast başı şubumu döp soradı. mənıñ ağamıñ qızı cirğalrı on altä yaşıda abduabğa hātun
20. qılıp bėrip idük. saraj bolup burhanidinlarınıñ arqasığa kirip kėtkän idi. burhanidinıñ başını
21. ärgäşip çıqıp kėldi. mėndinmu uşbu obdan tanuydur dėdim. rast başı şubu, dėdi. mėnmu başı şubu
22. dėdim. inim ‘ömär, qäländär, hıdaybähtlärni başı, qolını şırdap alıp kėtip idi. mən cañcuñ, ambanlarğa
23. mənıñ inilärimniñ başı, qolını şırdap alıp kėtti, döp bilindürüp idim. cañcuñ, ambanlar biz çėrikkä carlalı
24. şırdaqlıq kişi bolsa öltürməsun, döp şunda carlap tapturup bėrip idilär. cañcuñ, ambanlar hāt ilän
25. bitip cirğal dėgän quluñ həkımniñ igäçəsi ikän, döp şañlap bėrip, yigirmä törtünçi yili cañcuñ, ambanlar bilä
26. uluğ hıñğa baralqağalı barğanda qızıl cıñsu közlük otağat şañlap bėrip sula amban qıldım, döp
27. uluğ han yarlıg qılıp galdan hıñgamu yaqaçın bolup turğan ikänsän, hėlimu yurtuñrı başlap mañamu
28. yaqaçın bolup obdan turgın döp yarlıg tüşürdi. hoca canlarınıñ bobası mənıñ bobam çėrikçi bägni
29. ikki inisi bilän qoşup öltürgän, bobası bilän bobam öçlük, özi bilän özüm öçlük. samsaq
30. mənı qattıq düşmän bilädurgandır. mənmu anı qattıq düşmän bilämän. hėli bu kün bolğanda ‘osman bæg kaşğärliqä
31. örgätip qoyup ‘ömär, samsaq bilän bir bolup yurtrı buzmaqçı bolupdur, döp qara suwap turadır.
32. munıñ yurtrı buzmaqçı bolğanı rast döp özimu ambanlarğa ayttı. samsaqnıñ tohta, pärhad
33. döp ikki kişisi kėlipdur. ‘ömär anı sən ibärgänsən. u ikki kişi qaçıpdur, sėndädur, anı sən
34. tapıp bərgin dēpdur. mən hoca bilän yağı, mēndä yoq dēsäm unamaydur. maña qara suwabdur. qorqamän,
35. bu kaşğärdä turuşnıñ ‘ilaci yoq, cay bėrip bir tinç olturgudäk yär bėrurlarmikin
36. döp i‘zazlap başımğa kėtärip tutqan hāt.

D.

Arşiv No. 03-0190 3010-010

1. qıpçaq aymaqınıñ qırğızı sula amban həkım i‘zazlap yarlıg ibärgän bilä

2. aşhan ambanlarğa tutqan hât bilindürädurğan uçuri
3. ‘osman bæg sopi, bübinij hämmäsini özi saqlap yürüydur. hocanınj çonj aĥunı
4. saqal aĥunnıj oĥlı ‘abdulim, hoca bæg qılğan turfanlıq şat bägnıj oĥlı niyaz,
5. yänä şat bägnıj inisi yüsüp, yünüs, ‘abdukérimnıj inisi äbulhäsän,
6. yänä özgä yurttıñ hocanı érgäşip yürğan yéqın kişiläri: hocanınj
7. aq molla, molla mämädimin, dölätmät, ‘abdumamut, polat hoca, hoca kaşğärgä ĥakim
8. qılğan şirmämädiminıj oĥlı abduramannıj ĥatunı möhtäräm ağaçä,
9. qızı näbrä ağaçä, bu on bir kişi, ikki mäzlum kişi. ĥéli şunıj hämmäsini
10. osman bæg qaşıda saqlap yürüydur. şubu on kişidin
11. qattıĥlıq bilän soratsañız toĥta, pärhad bu ikki qaçqun-
12. -nıj häř uçurını şular bilur.
13. dép sükadäp mürgüp tutqan hât.

Kıpçak Boyu biy’i Hâkim’in Yazdığı Raporların Türkçeye Aktarması

A.

Arşiv Numarası: 03-0190 3019-037

(1-4) Kıpçak boyu Kırgızlarının Aşhan Ambanlara sunduğu yazısında bilindirmek istediği şöyledir: Burhanidin ve Hoca Canlar benim boyuma saldırdılar, annemi öldürdüler. Burhanidin ve Hoca Canlar benim akrabalarım, boyumdan beş yüz adamı öldürdü, yağmaladılar. (4-5) Beni öldürmeye kalktığımda kaçıp kurtuldum. O anda Serikkol’a gidip, orada geçiniyordum. (6-8) Yüce Han’ın yüce ordusu geldi diye duydum. Birkaç Kırgızımla beraber yüce ordudan haber almak için Yengihisar’a geldim, bilgi alınacak esiri yakalayıp sorduğumda, Co Cangcung’u Hoca Tonguzluk’a kuşatıp, dört yanını duvarla çevirdi, dediler. Böylece Yengihisar’ı yağmaladıktan sonra evime, Serikkol’a döndüm. Yine birkaç gün sonra Yengihisar’a gelip tekrar bilgi alınacak esiri yakalayıp sorduğumda, Co Cangcung’u çok sert kuşatmış, dedi (8-10). Yine Yengihisar’ı tekrar yağmalayıp, evime, Serikkol’a döndüm. Yarkent’in köyü Kökyar ve Yulerık’e gidip bilgi alınacak esiri yakalayıp, Co Cangcung’a ulaşmak mümkün müdür, diye sordum. Çok sıkı şekilde kuşatmıştır, giremeyeceksiniz, dedi. Kökyar ve Yulerık’i yağmalayıp, Serikkol’a, evime döndüm. Toktamet adındaki eski hizmetçimi haber almak için Serikkol’dan gönderdim (10-13). Büyük ordu Kaşgar’a geldiler, diye haber getirdi. O anda ben Kızıl, Tümen nehirlerinin arasında Cangcung ve Ambanlara ulaştım. Cangcung, biz senin hakkında Burhanidin ve Hoca Canlardan kaçıp yürüyor, diye duymuştuk; iyi ki geldin, dedi. Bana Otağat, Cıngsu (rütbe düğmesi) lütfettiler. Cangcung ve Ambanlar bana, bize rehber ol, dediler. Ben, çok iyi olur, dedim (13-14). Cangcung ve Ambanlar yine şöyle dediler: biz Burhanidin ve Hoca Canlar’ın başını kesmeden bırakmayız. (14-15) Ben hemen büyük ordunun önüne düşerek, orduyu yakın yoldan başlayıp, Yeşilköl’de (düşmanların) arkasından yetiştirdim. Burhanidin ve Hoca Canlar’ın ordusunu orada yenilgiye uğrattık,

(adamlarını) esir aldık (15-16). Burhanidin ve Hoca Canlar bir kaç adamıyla Bedehşan'a kaçımlardı. Bedehşan'ın begi Sultanşah'ın yanına ben kendim gidip, Burhanidin ve Hoca Canların başını kesip Cangcung ve Ambanlara takdim ettim (16-17). Cangcung ve Ambanlar; Burhanidin ve Hoca Canlar'ın ordusunun bazılarını esir aldılar, Cangcung ve Ambanların ordusu döndüğünde buradaki şehirlere mesken ettiler (17-19). Kulunuz Hâkim, ben aynı senesinde yüce Han'a mülakat olmak için gitmiştim. bana inayet etti. Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. Sen dödüğünde halkına iyi önderlik et, bana tabii ol, diye emretti. (19-20) Benim abimin kızı Cirğal'ı on altı yaşında Abdubab'a evermiştik. Sonra delirip Burhanidin ve Hoca Canların arkasına girmişler. Burhanidin ve Hoca Canları ordu yağmaladığında, Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun senin kulun Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş (21-23). (Yüce Han), Cirğal'ı kulun Hâkim'e ihsan ettim, diye bana bağışlamıştı. Kırk ikinci senesinde Cirğal hastalıktan öldü. Burhanidin ve Hoca Canları kovaladığımız anlarda Cangcung ve Ambanlara şöyle bildirmiştim: Burhanidin ve Hoca Canlar benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını bağlayıp yanında götürüyorlar. Burhanidin ve Hoca Can'ın ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Cangcung ve Ambanlar orduya arattırmış ve bana teslim etmişlerdi (23-26). Evvelden beri, Burhanidin Hoca Canların dedeleri, babalarından beri benim dedem, babam ile düşman imişler. Benim dedem Çerikçi Beg ile iki küçük kardeşini Burhanidin ve Hoca Canların babası Han Hoca öldürmüştü. Burhanidin ve Hoca Canların kendileri benim düşmanlarımdır. Ben (yüce Han'ın) inayetiyle çok refah içinde yaşıyordum. Şimdi Sula Amban Osman benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor. (26-27) Benim iyi çevirmenim yok. Ambanlara gönlümdeki sözlerimi bildireyim, dedim. Fakat çevirmen Osman beg'in adamı. Benim sözümü doğru çevirmiyor. Kendi bildiği gibi çeviriyor. Yaşlı kulunuz bu yüzden şikâyet ettim ve bu (yazımı) başımın üstünde tutarak size ilettim.

B.

Arşiv Numarası: 03-0190 3019-040

(1-2) Ben Kıpçak boyundaki Kırgız Sula Amban Hâkim, secdeye varıp Aliha Ambanlara sunduğum yazısının içeriği şöyledir: (2-4) Burhanidin ve Hoca Canlar benim düşmanımdır, (onlar) ağabeyim Sopi beg'i öldürdüler, halkımı yağmaladılar. Burhanidin ve Hoca Canlar akrabalarımın, halkımdan beş yüz yetmiş sekiz Kırgız'ı öldürdüler. Çoluk çocuğumu esir alıp götürdüler. (4) Beni öldürmeye kalktığında kaçıp kurtuldum. O anda Serikkol'a kaçıp gittim ve birkaç sene dağın arasında dermansızca geçindim. (5-6) Yüce Han'ın ordusunun geldiğini duyunca birkaç adam (Kırgız)ımı alıp büyük ordunun haberini almaya Yengihisar'a gelerek bilgi alınacak esiri yakalayıp sordum, Co Cangcung'u Hoca Tonguzluk'a kuşatıp, dört yanını duvarla çevirmiş dediler. (6-8) Sonra Yengihisar'ı yağmalayıp Serikkol'a, kendi evime dönüp, birkaç günden sonra Yengihisar'a tekrar gelip yine bilgi alınacak esiri yakalayıp sorguladığımda, Co Cangcung'u, Hoca çok sıkı kuşatmış, dedi. Sonra Yengihisar'ı yağmalayıp Serikkol'a, evime döndüm. Serikkol'dan Yarkend'in köyü Kökyar ve Yulerık'e gidip, bilgi alınacak esiri yakalayıp, Co Cangcung'a ulaşmak mümkün müdür, diye sordum. Çok sıkı şekilde kuşatmıştır, giremezsiniz, dedi (8-9). Kökyar ve Yulerık'i yağmalayıp, Serikkol'a, evime döndüm. Toktamet adındaki eski hizmetçimi haber almak için Serikkol'dan gönderdim. (9-11) Büyük ordu Kaşgar'a geldiler,

diye haber getirdi. O anda ben Kızıl ve Tümen nehirlerinin arasında Canggung ve Ambanlara ulaştım. Canggung, biz seni duymuştuk, Burhanidin ve Hoca Can'lerden kaçıp yürüyor, diye duymuştuk, iyi ki geldin dedi ve bana Otağat, Cıngsu (rütbe düğmesi) lütfettiler. Canggung ve Ambanlar bana yine, bize rehber ol, dediler. Ben, çok iyi olur, dedim (11-12). Canggung ve Ambanlar yine biz Burhanidin ve Hoca Canların başını kesmeden bırakmayız, dediler (12-13). Ben hemen büyük ordunun önüne düşerek, orduyu yakın yoldan başlayıp, Yeşilköl'de (düşmanların) arkasından yetiştirdim. Burhanidin ve Hoca Canların ordusunu orada yenilgiye uğrattık, (adamlarını) esir aldık (13-14) Burhanidin ve Hoca Canlar birkaç adamıyla Bedehşan'a kaçmışlardı. Bedehşan'ın begi Sultanşah'ın yanına kendim bizzat gidip, Burhanidin ve Hoca Canların başını kesip getirdim, Canggung ve Ambanlara takdim ettim (14-15). Canggung ve Ambanlar Burhanidin ve Hoca Canların ordusunun bazılarını esir aldılar, Canggung ve Ambanların ordusu döndüğünde buradaki şehirlere mesken ettiler (15-17). Kulunuz Hâkim, ben o sene yüce Han'a mülakat için gitmiştim. Bana Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. (Yüce Han bana) "Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, bana tabii ol", diye emretti (17-19). Benim ağabeyimin kızı Cirğal'ı Abduvab'a evermiştik. Sonra delirip Burhanidin ve Hoca Canların arkasına girmişler. Burhanidin ve Hoca Canları ordu yağmaladığında, Canggung ve Ambanlar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş (20-22). (Yüce Han), Cirğal'ı kulum Hâkim'e ihsan ettim, diye bana bağışlamıştı. Kırk ikinci sene Cirğal hastalıktan öldü. Burhanidin ve Hoca Canları kovaladığımız anlarda Canggung ve Ambanlara, Burhanidin ve Hoca Canlar benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını bağlayıp yanında götürüyorlar, diye bildirmiştim. Burhanidin Hoca Can'ın ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Canggung ve Ambanlar orduya arattırılmış ve onları bana teslim etmişlerdi (22-23). Evvelden beri, Burhanidin ve Hoca Canların dedeleri ve babaları; benim dedem ve babam ile düşman imişler. Benim dedem Çerikçi Beg ile iki küçük kardeşini; Burhanidin ve Hoca Canların babası Han Hoca öldürmüştü (23-25). Burhanidin ve Hoca Canların kendileri benim düşmanlarımdır. Ben (yüce Han'ın) inayetiyle çok refah içinde yaşıyordum. Şimdi Sula Amban Osman, benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor (25-26). Benim iyi çevirmenim yok. Ambanlara gönlümdeki sözlerimi bildireyim, dedim. Fakat çevirmen Osman Beg'in adamı olduğu için benim sözümü doğru çevirmiyor. Kendi bildiği gibi (şöyle) çeviriyor: (26-27) Ömer, Hoca'nın oğlu Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Hoca'nın oğlu Samsak ile kumpas kurup memleketi yağmalamayı plânlamışlar (27). Bu lafların hepsini Osman Beg Kaşgarlılara kendisi öğretip, yalandan iftira atıyorlar (28-29). Ben düşündüm de iftiralarla kötü şöhret sahibi olarak ölüyormuşum. Osman Beg'in niyeti yalan laflarla beni öldürmektir (29-30). Ambanlardan hiçbir zaman gönlüm ağrımadı. Şimdi ben yaşlı kulunuz, Aliha Amban'ın yanında oturmam için yer verirler mi, diye başımın üstünde tutup bu yazımı sunuyorum.

C.

Arşiv Numarası: 03-0190 3019-030

(1-2) Kıpçak boyundaki Kırgız Sula amban Hâkim'in Ashan Ambanlara ferman ile sunduğu raporunun içeriği şöyledir: (3-6) Burhanidin ve Hoca Canlar ağabeyim Sopi Beg'i öldürüp,

halkımı yağmaladığında, halkımdan beş yüz seksen altı adamı öldürdü, erkek doğurdun diye annemi öldürdü. Bu beş yüz seksen altı adamın çoluk çocuğunu esir alıp götürdü. Beni öldürmeye kalktığında, kaçıp Serikkol'a gittim, dağın içinde dermansızca yaşıyordum. (7-8) Yüce Han'ın ordusunun geldiğini duyunca, Yengihisar'dan bilgi alınacak esir alayım, diye Yengihisar'ı yağmalamaya geldim, Tonguzluk'da Co Cangcung'u kuşatmışlar, dediler. (8-10) Evime dönüp, bilgi alınacak esir almak için tekrar geldim. Nasıl oldu, diye sordum; taştan kale yapıp kuşatmış, dediler. Yine evime dönüp, benim yönettiğim Kırgızlarla Yarkend'e bağlı Kökyar ve Yulerık'e gelip, burayı yağmalayıp, bilgi alınacak esiri yakalayıp, orduyla buluşmak mümkün müdür, diye sordum. (10-12) (Orduyla) buluşamayacaksınız, taştan kale yapıp çok sıkı kuşatmışlar, dediler. Sonra kendi evime dönüp, hizmetçim Toktamet'i haber alıp gel, diye gönderdim. (12-14) Toktamet Hoca Canlar kaçmaya başlamışlar, yüce Han'ın ordusu gelmiş vs. sözleri getirdi. Geldiğimde Cangcung ve Ambanlar Kızıl ile Tümen iki nehrinin arasına mesken etmişler. Hemen onların yanına geldim. İyi ki geldin, bizim duyduğumuz Hâkim sen misin, dediler. Biz Hoca Canların başını kesmeden dönmeyiz, bize rehber olarak yol göster, dediler. Ben, iyi olur, ben yol göstereyim, dedim. (14-16) Hoca Canlar uzak yola girdiğinde ben yakın yoldan köselenlik ettim, onlar dar yol ile yürüdüğünde, ben geniş yol ile köselenlik edip, büyük orduyu Yeşilköl'de (onlara) yetiştirdim. (16-17) Burhanidin ve Hoca Canların ordusu yenilgiye uğratıldı, ordusunun çoğu esir alındı. (Burhanidin ve Hoca Canlar) Bir bölük ordusuyla kaçıp Bedeşan'a gittiler. Arkasından beni, başını kesmeden olmaz, diye gönderdiler. (18-19) Ben (Bedeşan'a) gittim, Sultanşah başını keserek sandığa koyup bana teslim etti. Cangcung ve Ambanlar sandığı açıp, (onların) başları gerçekten bu mudur, diye sordu. (19-22) Benim ağabeyimin kızı Cirğal'ı on altı yaşında Abduvab'a evermiştik, delirip Burhanidinlerin arkasına girmişti. Burhanidin'in başını getirdiğimizde o da ortaya çıktı. (Hoca Can'ın başını) benden o daha iyi tanıyor, dedim. (Cirğal), evet, bu gerçekten (Hoca Can'ın) başıdır, dedi. Ben de, (Hoca Can'ın) başı budur, dedim. (22-24) küçük kardeşlerim Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürmüştü. Ben, benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürdüler, diye Cangcung ve Ambanlara bildirmiştim. Cangcung ve Ambanlar, biz orduya söyleyelim, başına deri saran adam bulurlarsa öldürmesinler, dediler. Arattırıp bana teslim ettiler. (24-28) Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a) mektup sunup, Cirğal kulun Hâkim'in ablasıymış, diye (Cirğal'ı) bana lütfetti. Yirmi dördüncü sene Cangcung ve Ambanlar ile yüce Han'a mülakat için gittiğimde, bana Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. Galdan han'a da tabii olmuşsun, şimdi halkınla bana da tabii ol, diye emretti. (28-29) Hoca Canların dedesi benim dedem Çerikçi Beg'i iki küçük kardeşiyle beraber öldürmüştü. Onların dedeleri benim dedemin düşmanıdır ve kendisi de benim düşmanımdır. (29-31) Samsak da beni düşman sayıyordur, ben de onu düşman olarak görüyorum. Şimdi bu günlerde Osman Beg, Kaşgarlılara kendisi öğretip, Ömer Samsak'la beraber kumpas kurup, memleketi bozguna uğratmayı plânlıyorlar, diye iftira atıyor. (32-34) Kendisi de onun (Ömer) yurdunu bozguna uğratmak istediği de gerçek, diye ambanlara söyledi. Samsak'ın Tohta ve Perhad (adlı) iki adamı gelmişti; Ömer, onları sen göndermişsindir, o iki adam kaçmışlar, onları sen saklıyorsundur, onları bulmalısın, demişler. (34-36) Hoca benim düşmanımdır, bende yok, dedim, kabul etmiyor. Bana iftira

atıyor, Kaşgar'da kalmaya imkân kalmadı, bana oturmak için yer lütfederlerse, diye başımın üstünde tutup bu yazıyı sundum.

D.

Arşiv Numarası: 03-0190 3010-010

(1-2) Kıpçak boyundaki Kırgız Sula amban Hâkim'in Ashan Ambanlara ferman ile sunduğu yazısının içeriği şöyledir: (3-10) Osman Beg, Sufî ve Buvî (dindar kadın)ların hepsini kendisi koruma altına alıyor. Hocanın büyük mollası Sakal Ahun'un oğlu Abdurim; Hoca beg yapan Turfanlı Şat beg'in oğlu Niyaz; Şat beg'in küçük kardeşi Yüsüp, Yünüs; Abdurim'in küçük kardeşi Ebulhesen ve yine başka memleketlerden gelen Hoca'nın yakın adamlarından Ak Molla, Molla Muhemmetimin, Döletmet, Abdumamut, Polat Hoca; Hoca Kaşgar'a tayin eden Hakim Şir Muhemmedimin'in oğlu Abduraman'ın karısı Muhterem ağaç, kızı Nebra ağaç. bu on bir adam, iki kadın olup, bunların hepsini Osman Beg kendi koruması altına almıştır. (10-13) Bu on bir kişiyi sıkıca sorgulasanız Tohta ile Perhad (adlı) bu iki kaçağın haberini söylerler, diye secde ile sunduğum yazı.

Metine Dair Açıklamalar

qırğız: Kavim adı olan Kırgız Mançuca metinde Qing dönemi Mançuca ve Çince belgelerinde olduğu gibi Burut şeklinde çevirilmiştir.

ashan amban: 'bakanlık başkan yardımcısı' anlamındaki bu terim Man. *ashan i amban*'dan gelmektedir, *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 315) Man. *ashan i amban*, Çin. *shilang* 侍郎'a karşılık olarak Uygurca *yandaşqan amban* gelmektedir. Qing döneminde Kaşgar, Aksu, Yarkend, Hoten gibi büyük şehirlerde Mançulardan *banshidachen* 辦事大臣 vardı, *banshidachen* genelde bölgedeki Hakimbeg gibi yerel idaricilerin üzerinde denetim ve kontrol görevi yapardı. *Banshidachen*'lara Pekin'deki merkezî hükümet içinde yer alan herhangi bir bakanlığın bakan yardımcılık (Man. Ashan Amban, Çin. *shilang*) rütbesini veriyorlardı. Hâkim burada rapor sunduğu üst makamlara rütbesiyle hitap ediyor. O yüzden hangi yazının kime sunulduğunu tam anlamak zordur, Ashan Amban'a sunulan A ve C metinlerinin raporun yazıldığı 1784 tarihinin nisan ayında görevde bulunan Kaşgar *banshidachen*'i Baocheng 保成 ve Yarkend *banshidachen*'i Ayang'a 阿揚阿'ya sunulduğunu söyleyebiliriz.

bâş yüz säksän altä kişini öltürgän: A, B metinlerde ve Mançuca çevirisinde iki Hocanın Kırgızlardan öldürdüğü kişinin 578 olduğu kayıtedilmişse de, C metinde ise 586 olarak yazılmıştır.

sériqqol: Mançuca metinde *serekul* olarak geçmektedir, Çince kaynaklarda *seleku'er* 色勒库尔 olarak yazılmıştır, bu sebepten ilk hecedeki ünlü /é/ olarak okunması gerekmektedir. Sériqqol bugünkü Taşkorgan ilçesini göstermektedir.

co cañcuñ: Uya Cauhui 烏雅 兆惠 (1708-1764) Qing ordusunun iki Hoca isyanını bastırmaya gönderdiği ordunun başındaki başkomutanıdır.

tuñuzluq: Tuñuzluq bugünkü Yäkän ilçesi İğärçi köyü ile Karasu köyü arasındaki İğärçi su deposunun yer aldığı bölgenin adıdır.

kökyar: Burada bugünkü Kağılık ilçesine bağlı Kökyar köyünü göstermektedir.

yularıq: Mançuca metinde *yun airik* olarak yazılmıştır, bu mektubu çeviren kimselerin talaffuzunu yansıtmaktadır. Çince kaynaklarda yulealike 裕勒阿裡克 olarak kaydedilmiştir. Yeradının Çince ve Mançuca biçimine göre ilk hece ünlüsü /o/ değil, /u/ olarak okunmalıdır. *Yul* kelimesi Eski Türkçe *yul* ‘pınar, bulak’ (Clauson, 1972: 917-918)’dan gelmesi muhtemeldir, böylece *yularıq* ‘pınardan kaynaklanıp akan arık’ anlamında gelmektedir.

Qızıl: *Dîvânu lugât’it-turk*’te Qızıl için ‘Kaşgar’da bir dere adı’ olarak kaydedilmiştir (Kâşgarî, 2019: 268). Kızıl Nehri bugün Kırgızistan sınırları içerisinde başlar; Alay dağlarından, Uluğçat’ın Simhana bölgesinden geçtikten sonra Çin sınırları içine girer, doğuya akarak Kaşgar şehrinin içinden geçer.

tümân: *Dîvânu lugât’it-turk*’te bu nehir adı ilk kez kaydedilmiştir: *tämân* ‘Kaşgar’ın ortasından akan bir dere’ (Kâşgarî, 2019: 456). Tümen nehri, Yengişehir ilçesi Längär köyü’nün Aktam bölgesinden başlayıp, güneybatıya akıyor ve Kaşgar şehrinden geçiyor.

til: Kelimenin buradaki anlamı ‘düşmanın haberlerini söyletmek için tutuklanan esir, haberci, istihbaratçı’ Kırgızcada korunmaktadır (Yudahin, 1998: 737). Kelimenin bu anlamına Orhon Yazıtlarında da rastlamak mümkündür (Clauson, 1972: 489).

bärkit-: Eski Türkçede *bärkit-* ya da *bäküt-* biçiminde, ‘muhkem yapmak’ anlamında görülmektedir (Kâşgarî 2019: 106). Krş.: Man. *bekilembi*, Moğ. *bekilemüi*, Çin. 固守, Uyg. *bärkitädu* ‘sağlam, sıkı şekilde muhafaza etmek, barılanmak’ (Wuti qingwenjian, 1955: 867). Yeni Uygurca ve Kırgızcada *bekit-*

biçiminde ‘kilitlemek, kapatmak’ anlamında gelmektedir (Yudahin, 1998:105; Şincan Uyğur Aptonom Rayonluk Milletler Til-yézik Hizmiti Komtéti, 1990: 533).

baralqa-: Qing dönemi Uygurca resmî belgelerinde çok kez rastladığımız kelime Moğ. *baralha-* ‘gözlerini yukarı dikmek, yukarı dik dik bakmak; yetki veya rütbe sahibi birisi ile resmî görüşme veya mülakatı olmak; kendini takdim etmek’ (Lessing 2003: 132)den gelen ödünçlemedir. Metnin Mançucasında bu kelime çevirilmemiştir.

séni biz arlap idük, burhanidin, hoca canlardın, qaçıp yürätmiş dép: A ve B metinde böyle geçerken, C metinde *sén hob kéldiñ, biz arlağan hakim sénmu* olarak geçmektedir. Fakat bu cümlelerin Mançucası bunların hiçbirine tam olarak uyuşmamaktadır: *te hojijan sa ukaka, sini jihengge umesi sain* ‘şu an Hoca Canlar kaçıp gittiler, senin gelmen çok iyi oldu’.

ğazaçı: A ve B metinlerde *başçı* kelimesi kullanılırken, C metinde aynı durum için *ğazaçı* kullanılmaktadır. ‘Rehber’ anlamındaki *ğazacı* Moğolcadan ödünçlemedir. *Wuti Qingwenjian*’de (1957: 387) ‘rehber’ için Uyg. *Yolbaşçı*, Çin. *xiangdao* 嚮導, Man. *yarhūdai*, Moğ. *gajarçi* kullanılmaktadır. A ve B metinde görülen *başçı bolğın* ‘rehberlik et, klavuzluk et’ ve C metindeki *ğazaçı bolup yol başlağın* ‘rehber olup rehberlik et’ için Mançuca metinde *gajarcilame yabubuha* ‘rehberlik edip yürü’ bulunmaktadır. *ğazaçı* kelimesi Moğolca *gajarçi* ya da *gazarçi* ‘kılavuz, yer gösterici, kondüktör’den (Lessing 2003: 567) gelmektedir. Moğolcanın Oyrat ve Halha ağızlarında /j/ yerine /z/ talaffuz edilmektedir ve C metindeki *ğazaçı* Oyrat ağzından ödünçlenmiş biçimdir.

yeşilköl: Mançuca metinde *isikul* olarak yazılmıştır. Çince Kaynaklarda ise 伊西洱庫爾淖爾 *yixi’erku’ernuo’er*, 葉什勒庫爾 *yeshileku’er* olarak çeşitli biçimlerde yazılmıştır (Abdurişit, 2018: 156). Mançuca ve Çince biçiminden anlaşacağı üzere, ilk hece ünlüsü /a/ değil, /é/ ya da /i/ olmalıdır. O yüzden yer adı *yéşilköl* biçiminde okunmalıdır. Bu da çok heceli kelimlerdeki ilk hecede görülen /a/’nin XVIII. yüzyılın sonunda /é/’ya dönüşmüş olduğunu göstermektedir. Yeşilköl bugünkü Tacikistan’ın Badahşan bölgesindeki Murğab kentinin güneybatı taraflarındadır.

kéşikkä yétküz-: Bu biçim Mançuca *kesi isibume*’den gelmektedir, tıpkı Man. *isibu-* ‘iletmek, ulaştırmak’ (An, 1993: 141) anlamında olduğu gibi Uygurca *yétküz-* de aynı anlamı taşımaktadır.

otağat: Qing döneminde bürokratlarının statü işareti olarak şapkalarına takılan kuş tüyü Man. *funggala*, Moğ. *örbelge*, Çin. *weiling* 尾翎, Uyg. *Otağat* olarak geçmektedir (Wuti Qingwenjian, 1957: 4213). Uygurcanın Komul ağzında korunmakta olan kelime ‘Orda emeldarlarının baş kiyimige taqilidiğan emel tacisi’ [Ordu bürokratlarının giyimine takılan görev tacı] olarak anlamlandırılmıştır (Çopuri, 1986: 253).

cınsu: Qing döneminde bürokratlarının statü işareti olarak şapkaların en üstüne takılan mücevher; Man. *jingse*, Moğ. *ocir*, Çin. *dingzi* 頂子, Uyg. *qubbä* olarak adlandırılmıştır (Wuti Qingwenjian, 1957: 3246), Qing dönemindeki Uygurca resmî belgelerde daha çok Mançuca biçimine göre *cınsu* görülmektedir.

basruq qıl- Bu birleşik fiil biçimi Wuti Qingwenjian’da (1957: 913) *basruq qıladu* ‘zaptetmek’ anlamında görülmektedir. Kelime Kırgızca’da *basırıkta-tazyik* etmek, tenkil etmek’ (Yudahin, 1998: 92) biçiminde görülmektedir. Birleşik fiil yapısı *basruq qıl-* Gulcalı (2021: 371-383) tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kelime rapolarda 5 sefer karşımıza çıkar ve imlasında tutarsızlık göstermektedir, A metin 15., 22. satırlarda ve B metin 13., 21. satırlarda باصوروق, C metin 16. satırda باسروق olarak yazılmıştır.

qızıl cınsu közlük otağat: ‘kırmızı mücevher ve tavus tüyü’yle bezenmiş statü işareti olan şapka’ anlamındaki bu terimin Mançuca karşılığı *fulgiyan jingse tojin funggala*’dır.

yaqaçın: Bu kelime Moğ. *jaqacin* ‘sınırdaki yaşayan adam, sınırı koruyan kimse’ (Lessing, 1960: 1041) kelimesinden gelmektedir. Mançuca metinde *yaqaçın bolup turğun* cümlesi *jecen be saikan seremşe* ‘sınırları iyi koru’ şeklinde çevirilmiştir.

sula amban: Qing Hanedanı Altışehir ve Cungaryadaki itaati altına giren Uygur, Moğol, Kırgız’ların önde gelenlerine *Sanzhidachen* 散秩大臣, *Shiwei* 侍衛 gibi genelde saray ağaları için verilen rütbelere vermişlerdir. Wuti Qingwenjian (1957: 313)’de Çince *Sanzhidachen*’e paralel olarak Man. *sula amban*, Uyg. *sula amban*, Moğ. *sula said* bulunmaktadır. Moğ. *sula said* ‘minister without portfolio’ [görevi olmayan bakan] (Lessing, 1960: 736) anlamındadır. Kelime anlamından anlaşıldığı gibi, *sula amban* belirli görev ve makamlara sahip olmayan rütbe derecesidir. 1759. tarihinde Hâkim’a Sula Amban derecesi verilmiştir ve

Kırgızların, 19 boyunun genel Biy'i olarak atanmıştır. Hâkim 1760. tarihinde Arğu'nun, 1761 tarihinde ise Taşmılık'in Hakimbegi olarak görevlendirilmiştir.

aylatqa-: Qing dönemindeki Uygurca resmî belgelerde birçok kez rastlanan bu kelime Moğ. *ayladha-* 'saygılı bir biçimde konuşmak, bir üste veya kağana rapor vermek, açıklamada bulunmak' (Lessing 2003: 33)tan gelmektedir. Krş.: *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 472) ise Çin. *zou* 奏, Man. *wesimbumbi*, Moğ. *ayladqamuy*, Uyg. *bilindürädu*.

şırıla-: A ve B metinlernde *şırıla-* olarak geçen kelime Moğ. *şirile-* 'deri veya postla kaplamak, deri geçirmek' (Lessing 2003: 1113)ten gelmektedir, krş.: Krg. *şırı-* 'teyellemek, katlayıp dikmek' (Yudahin, 1998: 688), Uyg. *şiri-* 'dikmek' (Necip, 1995: 379) olarak görülmektedir. C metinde ise aynı durum için *şırda-* fiilini karşımıza çıkmaktadır, krş.: Krg. *şırda-* 'bir kenarı diğer bir kenarla birleştirerek nakış yapmak' (Yudahin, 1998: 687). *şırda-* ve *şırıla-* yada günümüz dillerindeki *şiri-* bu üç biçimin hepsi Moğolca fiil *şirile-*'den gelmektedir. C metinde *inim 'ömär, qäländär, ħudaybähtlärni başı, qolını şırdap alıp kėtıp idi*. 'Benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürdüler' olarak geçerken, A, B metinlerinde *mėnuı inim 'ömär, qäländär, ħudaybähtlärni burhanidin, ħoca canlar başını qolını şırılrap alıp yürüydur* tümcenin öznesi *burhanidin, ħoca canlar* olduğu belirtilmiştir. Mançuca çevirisinde cümlelerin öznesi tıpkı C metindeki gibi belirtilmemektedir: *mini deu emur hailiyandar ħūdabakti sebe tabcilafi*. Mançuca cümleyi 'benim küçük kardeşlerim Ömer, Kelender, Hudaybehtleri yağmalayıp', 'benim küçük kardeşim Ömer Kelender, Hudaybehtleri yağmalayıp' ya da 'benim küçük kardeşlerim Ömer, Kaelender Hudaybehti yağmalayıp' şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Burada metnin Uygurcasına bakılmaksızın cümlelerin öznesini belirlemek mümkün değildir. Mançuca metinde hemen ardından gelen *uju be sukū i uhume gala be ħūwaitaha* 'başına deri sararak, elini bağlayıp' gelmektedir ki, Uygurca metindeki *başını qolını şırılrap* 'başını ve elini sararak'ı daha iyi anlamamız için yardımcı olmaktadır.

carla-: Bu kelime Moğ. *carla-* 'yarlık salmak, buyurmak, emretmek, bildirmek, ilan etmek, yaymak, açığa vurmak, açıklamak, beyan etmek' (Lessing 2003: 1604)'ten gelmektedir. *Wuti Qingwenjian*'de (1957: 423) Çin. *chuanling* 傳令 ve Moğ. *carlamui*'a karşılık gelen Uygurca kelime *carlaydu* biçiminde

gelmektedir. *carla-* fiilinin Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda görüldüğü bilinmektedir (Ağca 2016: 176).

méniñ babam çerikçi: 'dede' anlamında kelime A ve B metinlerde بابا, C metinde ise talaffuza daha yakın biçimde بوبا şeklinde yazılmıştır.

burhanidin, hoca canların atası han hoca: Kaynaklarda Han Hoca olarak da adı geçen Hoca Yähya Afak Hoca Hidayitulla'nın büyük oğludur. *Kaşgar Tarihi* adlı eserde Yähya Hoca'nın Han olarak atanması şöyle beyan edilir: (Ağustos 1692 tarihinde Muhämmäd İmin Han)ni *şehid qıldı. hacem oğlını han kötärıp, yähya han dep hutbä oqudı* (Qäşqäriy, 1986: 176). Altışehir'de Hocalardan ilk kez kendilerine Han ünvanı veren işte bu Hoca Yähya'dır. *Tariñ-i Reşidi Türki Tercimesige ilawe* adlı eserde ise Yähya Hoca direk Han Hocam olarak anılmaktadır (Jahlov et al. 2008: 118), Han Hoca Şubat 1694 tarihinde öldürülür. 1700 tarihinde Cungar Han'ı Tsewang Rabtan Altışehir'e yaptığı saldırıdan sonra Ak Dağlı hocaların lideri Yähya Hoca'nın oğlu Ähmäd Hoca'yı İli'ye götürerek, orada gözaltına alır. Hoca Burhanidin ve Hoca Can (ya da Hoca Cahan) iki kardeş ise, işte bu Ähmäd Hoca'nın oğludur. Durum böyle olunca, Han Hoca A ve B metinlerde gösterildiği gibi Burhanidin ve Hoca Canlar'ın atası 'babası' değil, C metinde gösterildiği gibi *bobası* 'dedesi' olacaktır. Dikkata değer olanı şu ki, Mançuca metinde de C metindeki gibi *ini mafa hanhojo* 'onların dedeleri' olarak doğru çevirilmiştir.

mén burhanidin, hoca canlar bilän özi düşmän: A ve B metinde geçen bu cümlede gramer bakımından yanlışlık vardır, cümlenin öznesi **burhanidin, hoca canlar bilän mén özüm düşmän* olmalıdır. C metinde aynı durum için *özi bilän özüm öçlük* bulunmaktadır.

samsaq: Burhanidin Hoca'nın büyük oğludur. 1759. yılında daha küçük yaşta, babası Qing ordusu tarafından yenilgiye uğrar ve Badahşan'a kaçar. Babası öldürüldükten sonra Samsak Hoca Burhanidin'in müritleri tarafından kaçırlır. 1800. yılı civarında Buhara'da ölür.

'osman bæg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup qılğan töhmät qıldurup turadur: A ve B metinlerde görülen bu cümle gramer bakımından doğru değildir. Buradaki *qılğan* fazladır, ve bu yanlışlık herhalde konuşmacının ağzından çıktığı biçimde yazıya geçirildiğinden kaynaklanmış olmalıdır. C metinde ise aynı

durum için daha canlı bir şekilde ‘osman bæg kaşğärliqqä örgätip qoyup dép qara suwap turadur geçmektedir.

sükädä-: *Wuti Qingwenjian*’da (1957: 613) Man. *niyakürambi*, Moğ. *sögüdüümüi*, Çin. *gui 跪*’ın karşılığı olarak Uyg. *süküdäydu* gelmektedir. Mançuca metinde de *niyaküräfi* olarak çevirilmiştir. Qing dönemi Uygurca resmî belgelerinde sıkça rastlanan *sükädä*- fiili Moğolcadan alıntılanmıştır, krş.: Moğ. *sögüd*- ‘çökmek, diz çökmek’ (Lessing 2003: 1132).

mürgü-: Qing dönemi Uygurca resmî belgelerinde sıkça görülen ‘secdeye varmak’ anlamındaki bu fiil Moğ. *mörgü*- ‘alınını yere sürerek selamlamak, secde etmek’ (Lessing 2003: 857)’den gelmektedir. krş.: *Wuti Qingwenjian*’da (1957: 614)’de Man. *hengkilembi*, Moğ. *mörgümüi*, Çin. *koutou 叩頭*, Uyg. *baş qoyadu*. Mançuca metinde bu kelime çevirilmemiştir.

i’zazla-: Bu fiil Farsça *i’zaz kerden* ‘aziz saymak, değer vermek’ fiilinden ödünçlenmiş olup, Qing dönemi Uygurca belgelerinde sıkça görülmektedir. Bu kelime Mançucaya *gingguleme* olarak çevirilmiştir, krş.: Man. *ginggulembi*, Moğ. *kiçiyenggüyileümüi*, Çin *jingqin 敬親*, Uyg. *ikramlaydu* (*Wuti Qingwenjian*, 1955: 1422).

Aliha Amban: ‘bakanlık başkanı’ anlamındaki bu terim Man. *aliha amban*’dan gelmektedir, *Wuti Qingwenjian*’da (1957: 315) Man. *aliha amban*, Çince *shangshu 尚書*’ya karşılık olarak Uyg. *özürlägän amban* gelmektedir. Qing döneminde İli Cangcung 伊犁將軍, yani İli Generalı Xinjiang bölgesindeki en yüksek makamdı ve burada sürekli olarak büyük bir ordu bulunmaktaydı. Bu makama atananlar bölge üzerindeki yetkililerine ve sorumluluklarına bakıldığında bir tür askerî vali oldukları görülmektedir. İli Cangcung’unun yardımcısı olarak atanan, Altışehir’in genel işlerinden sorumlu olan Hebe Amban (Çince *canzandachen 參贊大臣*) ise Altışehir bölgesindeki en yüksek makamdı. İli Cangcung ve yardımcısı olan Hebe Amban’a genelde Pekin’deki merkezî hükümette yer alan herhangi bir bakanlığın bakanı (Man. *Aliha Amban*, Çince *shangshu*) rütbesini veriyorlardı. Bu sebepten Hebe Amban ve Aliha Amban aynı adamı gösteriyordu. Raporun yazıldığı 1784 senesinin nisan ayında Aliha Amban rütbesini taşıyan Altışehirin genel işlerinden sorumlu olan Uçturfandaki Hebe Amban Çoktu 綽克托’ydu. Çoktu’ya devlet memurlarının istihdamı ile ilgili bakanlık olan libu (吏部)’nun bakanlık rütbesi verilmişti.

aymaq: *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 586) Man. *aiman*, Moğ. *aimag*, Çin. *buluo* 部落 olan kelimenin Uygurca paraleli *aymaq*'dır. Krş.: Man. *aiman* 'boy, kabile' (An, 1993: 9), Moğ. *aymag* 'oymak, boy, kabile, aşiret' (Lessing 2003: 34), Krg. *aymak* 'memleket, ülke, arazi; halk, soy' (Yudahin, 1998: 69).

sopi: Bu kelime Çağatay alfebesinin kurallarına göre, صوفى şeklinde yazılmışsa da, Mançuca metinde *sopi* olarak yazıldığından o zamandaki talaffuzuna göre *sopi* şeklinde okunmalıdır.

turfan: Yer adı olan kelime Mançu metinde de <f>'li biçimde yazıldığı için *turfan* olarak okunmalıdır. Çağatay imlasında genelde طرفان biçiminde görülmesine rağmen, metnimizde tıpkı *Wuti Qingwenjian*'de (1955: 308) olduğu gibi تورفان olarak yazılmıştır.

'abdulim: Arapçadan *'abdul'alim*'den ödünçleme olan kişi adı D metinde de عبداليم biçiminde talaffuza yakın biçimde yazılmıştır. Bu kişi adı bugün Turfan Uygurlarında yaygın görülmektedir.

polat hoca: Bu kişi adı فولات خواجه şeklinde yazılmışsa da, Mançuca metindeki biçimi *polathojo*'ya göre *polat hoca* olarak okunmalıdır.

pärhad: Bu kişi adı فرهاد şeklinde yazılmışsa da, Mançuca metindeki biçimi *barhat*'a dayanarak *pärhat* olarak okunmalıdır. Mançu alfebesinde ile <p> ayrı harflerle yazılsa da, *barhat* olarak yazılması herhalde yanlış yazıçevirimi olarak kabul edilmelidir.

4. Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'in Yazdığı Raporların Mançuca Çevirisi

Çin 1. Tarih Arşivi Bürösü 2012 tarihinde Xinjiang'a ait olan bütün Mançuca arşiv belgelerini 283 cilt halinde *Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian* başlığı altında yayınlamıştır. Qing dönemi Altışehir bölgesinin tarihi açısından çok önemli değere sahip olan bu Mançuca arşivler bize Uygurca belgelerin Mançuca çevirisini de sunmaktadır. Kıpçak boyu Biy'i Hâkim'in yazdığı Uygurca raporların Mançuca çevirisini de Mançuca arşivlerin içinden bulabilmekteyiz. Hâkim içeriği hemen hemen aynı olan C ve D raporları Kaşgar'daki Aşhan Amban (yani banshidachen)'a, A raporu Yarkend'deki Aşhan Amban'a, B raporu ise Uçturfandaki Aliha Ambana iletmiştir. Uygurca A, B, C metinlere paralel olan Mançuca çeviri metin sadece bir edattir ve üç raporun içeriğini birleştirerek yapılan çeviri niteliğindedir. Mançuca metnin

başlığında ve çoğu durumlarda B metinle uyuşması bakımından, Mançucaya B metni, yani Aliha Amban'a sunulan raporu temel alınarak çevirildiği anlaşılrsa da, aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi bazı durumlarda B metinle değil, C metinle uyuşmaktadır. Uygurca D metin ve Mançuca B metin ise birbiriyle tamamıyla uyuşmaktadır.

Hâkim'in Sunduğu Raporlar ve Mançuca Çevirisiyle Karşılaştırılması³

B	C	Mançuca
-	erkek doğurdun diye annemi öldürdü.	annemi öldürdüler.
halkımdan beş yüz yetmiş sekiz Kırgız'ı öldürdüler.	halkımdan beş yüz seksen altı adamı öldürdü	halkımdan beş yüz yetmiş sekiz adamı öldürdüler.
biz seni duymuştuk, Burhanidin ve Hoca Can'lardan kaçıp yürüyor, diye duymuştuk, iyi ki geldin	bizim duyduğumuz Hâkim sen misin	biz seni duymuştuk, şu an Burhanidin ve Hoca Canlar kaçıp gittiler, senin gelmen çok iyi oldu
Bedehşan'ın begi Sultaşah'ın yanına kendim bizzat gidip, Burhanidin ve Hoca Canların başını kesip getirdim	Ben (Bedehşan'a) gittim, Sultaşah başını keserek sandığa koyup bana teslim etti.	Ben Bedehşan'ın begi Sultaşah'ın yanına gidip Hoca Canların başını getirdim ve Cangcung'a takdim ettim
-	Cangcung ve Ambanlar sandığı açıp, (onların) başları gerçekten bu mudur, diye sordu (Hoca Can'ın başını) benden o (Cirğal) daha iyi tanıyor, dedim. (Cirğal), evet, bu gerçekten (Hoca Can'ın) başıdır, dedi. Ben de, (Hoca Can'ın) başı budur, dedim.	-
Cangcung ve Ambanların ordusu döndüğünde buradaki şehirlere mesken ettiler	-	büyük ordu döndü.
Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, bana tabii ol	Galdan han'a da tabii olmuşsun, şimdi halkınla bana da tabii ol	Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, sınırları iyice koru
Burhanidin ve Hoca Canları	Burhanidin'in başını	Hoca Canlar yenilgiye

³ İçerik bakımından A ve B metin birbiriyle çok benzerlik göstermektedir, Metin B'yi A metninin uzatılmış, genişletilmiş halı diye düşünebiliriz. Bu sebepten burada sadece genişletilmiş biçimi olan B metinle C metin ve Mançuca çeviri metinler karşılaştırılmıştır.

ordu yağmaladığında, Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş	getirdiğimizde o da ortaya çıktı.... Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a) yazı sunup, Cirğal kulun Hâkim'in ablasıymış, diye ...	uğratıldığında, Cirgal da esir alınmış. Cangcunglar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş.
Burhanidin ve Hoca Canları kovaladığımız anlarda Cangcung ve Ambanlara, Burhanidin ve Hoca Canlar benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını bağlayıp yanında götürüyorlar, diye bildirmiştım.	Küçük kardeşlerim Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürmüştü. Ben, benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürdüler, diye Cangcung ve Ambanlara bildirmiştım.	Hoca Canları kovaladığımız anlarda, (Hoca Canlar) küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini bağlayıp yanında götürüyorlar, diye duydum. Bunu Cangcunglara anlattım.
Burhanidin ve Hoca Can'ın ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Cangcung ve Ambanlar orduya arattırılmış ve onları bana teslim etmişlerdi	Cangcung ve Ambanlar, biz orduya söyleyelim, başına deri saran adam bulurlarsa öldürmesinler, dediler. Arattırıp bana teslim ettiler	Hoca Canlar yenilgiye uğrap, öldürüldükten sonra, Cangcungler bana (kardeşlerimi) bulup teslim ettiler.
Burhanidin ve Hoca Canların babası Han Hoca	Hoca Canların dedesi	(Hoca Canların) dedesi Han Hoca
Benim iyi çevirmenim yok. Ambanlara gönlümdeki sözlerimi bildireyim, dedim. Fakat çevirmen Osman Beg'in adamı olduğu için benim sözümü doğru çevirmiyor. Kendi bildiği gibi (şöyle) çeviriyor:	-	Benim iyi çevirmenim yok. Çevirmen Osmanın adamı, o sebepten benim laflarımı tersine çeviriyor.
Ömer, Hoca'nın oğlu Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Hoca'nın oğlu Samsak ile kumpas kurup memleketi yağmalama plâni hazırlamışlar. Bu lafların hepsini Osman Beg Kaşgarlılara kendisi öğretip, yalandan iftira atıyorlar.	Samsak'ın Tohta ve Perhad (adlı) iki adamı gelmişti; Ömer, onları sen göndermişsindir, o iki adam kaçmışlar, onları sen saklıyorsundur, onları bulmalısın, demişler.	Ömer Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Samsak da cevaben adam gönderip, isyan etmeyi plânlamışlar. Bunların hepsi Osman'ın attığı iftiraldır.
Ben düşündüm de iftiralarla kötü şöhret sahibi olarak	Bana iftira atıyor, Kaşgar'da kalmaya imkân kalmadı, bana	Ben yaşlı kul düşündüm, onlar bana durup dururken

<p>ölyormuşum. Osman Beg'in niyeti yalan laflarla beni öldürmektir. Ambanlardan hiçbir zaman gönlüm ağrımadı. Şimdi ben yaşlı kulunuz, Aliha Amban'ın yanında oturmam için yer verirler mi, diye</p>	<p>oturmak için yer lütfederlerse, diye</p>	<p>böyle iftira ederlerse, ölecekmişim. Osman böyle yaparak beni öldürmeyi niyet etmiştir. Ambanların beni koruma altına almasını istiyorum. Yaşlı kulunuz, affınıza sığınırım, Aliha Amban'ın yanından yer ihsan etmesini dilerim.</p>
--	---	---

Mançuca A⁴

Qianglong'un kırık dokuzuncu senesi beşinci ay

Kırgız Sula Ambanı Hâkim'in Kaşgar Hakimbegi Osmanı Samsak'la irtibata geçti diye yazan şikâyet yazısı (Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian, 2012: 31-34)

s. 31 a. 1. hibcak aiman-i burut / 2. sula amban akim / 3. niyakūrafi gingguleme / 4. hesei takūraha aliha amban de aliburengge, / 5. donjibume alibure jalin, buranidun / 6. hojijan se, mini kimungge niyalma, / 7. mini ahūn supi bek be waha, / 8. mini nukte be tabcilafi, mini eniye be / 9. waha, mini niyaman, jai nuktei ursei / 10. orgi, buranidun hojijan sede wabuhangge, / 11. sunja tanggū nadanju jakūn, esei sargan juse be gemu oljilabuha, / 12. mimbe waki serede, bi serekul i bade / 13. jailame genefi, alin i dolo ududu/

s. 31 b. 1. aniya yadahūşame banjime yabuhabi, / 2. amba ejen i abkai couha jihe be / 3. donjifi, emu feniyen i burut be gaifi, / 4. amba couha i mejige be gaiki seme, / 5. inggi şar de jifi, dacilaci jau / 6. jiyanggiyūn be hojo tungkusluk i bade / 7. gabuha, şurdeme bade fu sahafı kaha / 8. sebebe donjifi, inggi şar i hoise sebe / 9. tabcilafi, amasi serkul i bade bisire / 10. mini boude marihabi, geli majige teyefi / 11. inggi şar i bade jifi dacilaci, jau / 12. jiyanggiyūn, hojo de akdulame kabuhabi / 13. sembi, geli inggi şar i hoise sebe / 14. tabcilafi, amasi serekul i bade bisire

s. 32 a. 1. mini boude marihabi, geli serkul ci / 2. yerkiyang ni gaşan kokoyar yun airik / 3. sere bade genefi fonjici, jiyanggiyūn i / 4. bade dosici ojarahū seme ofi, kokoyar / 5. yun airik i gaşan be tabcilafi serekul de mariha, mini fe dahilaha / 6. toktamet be mejigeşeme takūrafi, amba / 7. couha, kaşigar de isinjiha seme / 8. donjifi, bi uthai jiyanggiyūn ambasa be / 9. gaime jifi, hesel toman juwe birai / 10. jakarame bade jiyanggiyūn sebe acaha, / 11. jiyanggiyūn sei gisun, be simbe donjime / 12. goidaha, te hojijan sa ukaka, sini / 13. jihengge umesi sain seme

s. 32 b. 1. amba ejen ke isibume minde jingse funggala / 2. şangnaha, jiyanggūn sai gisun si mende / 3. gajarcilame yabubuha jiyanggūn sai / 4. gisun ere mudan hojijan sei uju be / 5. gairakū oci ojarahū seme, bi uthai / 6. gajarcilame dokolome işkol i bade isitala / 7. hojijan sei hoise sebe tabcilame / 8. gaiha de, hojijan udu niyalma be / 9. gaifi, badakşan

⁴ Mançuca metnin transkripsiyonu ve çevirisi için yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Hebei Minzu Shifan Xueyuan'deki öğretim üyesi Dr. Wang Shuo (王硕)'ya teşekkür ederim.

de ukaka, badakšan i / 10. bek sultanša i jakade, bi genefi hojijan / 11. sei uju be gaifi, jiyanggiyūn sede / 12. alibuha, geli hojijan i urse be / 13. oljilafi amba couha be gaifi amasi mariha,

s. 33 a. 1. akim bi ineku aniya de, / 2. amba ejen be hargašame genehede, / 3. amba ejen kesi isibume minnda fulgiyan / 4. jingse tojin funggala / 5. šangnafi sula ambann obufi, si genefi, / 6. sini nukte be saikan kadala, mini / 7. jecen be saikan seremše seme 8. hese wasimbuha, onggolo mini ahūn i sargan / 9. jui jirgal, juwan ninggun se de 10. abduwab de sargan obume buhe, / 11. i amala fudashūlafi hojijan be dahahabi, / 12. ambala hojijan sebe tabcilara de jirgal / 13. sere hehe be inu tabcilafi, jirgal / 14. sere hehe be, aha akim i eyun

s. 33 b. 1. seme jiyanggiyūn sa / 2. wesimbufi, aha akim de šangnahabi, dehi / 3. juweci aniya de, jirgal nimeme akū oho, / 4. onggolo hojijan sebe fargame generede, / 5. mini deu emur hailiyandar hūdabakti sebe / 6. tabcilafi, uju be sukū i uhume gala be / 7. hūwaitaha sebe donjifi, bi jiyanggiyūn / 8. sede alibufi, hojijan sebe tabcilafi, / 9. cembe wafi, jiyanggiyūn sa baicame / 10. tucibufi, minde buhe, neneme hojijan i / 11. mafa ama, mini mafa ama de kimun / 12. bi, mini mafa cirikci bek, jai cirikci i / 13. juwe deu be suwaliyame gemu ini / 14. mafa hanhojo de wabuha, ede hojijan i

s. 34 a. 1. baru lshalaci ojarahakū kimungge ohobi, bi / 2. oci, amba ejen i ujen kesi be niša aliha, / 3. te osman bek, kašigar i hoise / 4. sebe tacibufi, mini deu emur be / 5. laidame habšahabi, minde sain hafumbukū / 6. akū, gisun hafumbukū oci, gemu osman / 7. ningge ofi, mini gūnin be tucibume / 8. muterakū de, elemangga ehe seme alimbi, / 9. geli emur be bithe arafi, niyalma / 10. takūrafi, samsak de benebuhe bime, / 11. samsak inu karu bufi, samsak i emgi / 12. hebešefi ubašaki sere jergi gisun oci

s. 34 b. 1. gemu osman i banjibufi membe laidahangge, / 2. sakda aha i mentuhun gūnin de, / 3. ce fili fiktū akū uttu membe laidaci, / 4. bi uthai bucere de isinambi, osman / 5. uttu yabuhangge, cohome mimbe bucebuki / 6. sere gūnin, ambasa daci mimbe gosimbihe, / 7. te sakda i bairengge, mini ergen be / 8. guwebufi, kemuni aliha amban i hanci / 9. bisire encu ba be šangnafi teubureu, / 10. erei jalin gingguleme alibuha.

Mançuca B

Qianglong'un kırık dokuzuncu senesi beşinci ay

Kırgız Sula Ambanı Hâkim'in Kaşgar Hakimbeg'i Osmanı Samsakla irtibata geçmekle yazdığı şikâyet yazısı (Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian 2012: 26-27)

s. 26 a. 1. hibcak aiman i burut / 2. sula amban akim / 3. niyakūrafi hengkileme / 4. hesei takūraha aliha amban de aliburengge,

s. 26 b. 1. donjibume alibure jalin, osman bek, / 2. sopi sere, bubi sere jergi urse be / 3. gemu ini jakade bargiyahabi, hojo i amba / 4. ahun sagal ahun i jui abdulim, / 5. hojo bek obuha turfan i hoise / 6. šatbek i jui niyas, geli šatbek i / 7. deu yusub, yunus, abdukerem i deu / 8. abulasan, jai da nukte ci hojo i / 9. hanci dahame yabuha niyalma, hojo i / 10. ak molo, molo mamadimin, doliyatmet, / 11. abdu mamut, polathojo, hojo i kasigar de / 12. akim obuha šara mamadimin i jui / 13. abdurman i sargan maitaram ahaca,

s. 27 a. 1.ini sargan jui nebure ahaca, uheri / 2. juwan haha, juwe hehe gemu ne / 3. osman bek i jakade tebuhebi, / 4. ere juwan haha de ciralime / 5. fonjibuci, tokto, barhat, ere juwe / 6. ukanju i turgun babe gemu tengkime / 7. sambı, ere juwe ukaka niyalma / 8. osman halbume somiha bime, elemangga / 9. mini deu emur be laidambi, erei / 10. jalin gingguleme alibuha.

Mançuca Metnin Türkçeye Aktarması

Mançuca A

s. 31 a. (1-5) Ben Kıpçak boyundaki Burut Sula Ambanı Hâkim, secdeye varıp Aliha Ambanlara sunduğum (yazımın) içeriği şöyledir: (5-12) Burhanidin ve Hoca Canlar benim düşmanımdır, (onlar) ağabeyim Sopi beg'i öldürdüler, halkımı yağmaladılar, annemi öldürdüler. Burhanidin ve Hoca Canlar akrabalarımın, halkımdan beş yüz yetmiş sekiz adamı öldürdüler. Çoluk çocuğumu esir alıp götürdüler. (12-13) Beni öldürmeye kalktığında Serikkol'a kaçıp kurtuldum. Birkaç sene dağın arasında s. 31 b. (1) dermansızca geçindim. (2-7) Yüce Han'ın ordusunun geldiğini duyunca birkaç adam (Kırgız)ımı alıp büyük ordunun haberini almaya Yengihisar'a gelerek soruşturdum, Co Cangcung'u Hoca Tonguzluk'a kuşatıp, dört yanını duvarla çevirmiş dediler. (7-13) Sonra Yengihisar'daki Uygurları yağmalayıp Serikkol'a, kendi evime dönüp, birkaç günden sonra Yengihisar'a tekrar gelip soruşturduğumda, Co Cangcung'u, Hoca çok sıkı kuşatmış, dedi. (13-14) Sonra Yengihisar'daki Uygurları yağmalayıp Serikkol'a, s. 32 a. (1-5) evime döndüm. Serikkol'dan Yarkend'in köyü Kökyar ve Yulerık'a gidip soruşturdum ve Cangcung'lerin olduğu yere giremeyeceğimi öğrenip, Kökyar ve Yulerık'ı yağmalayıp, Serikkol'a döndüm. (6-7) Toktamet adındaki eski hizmetçimi haber almak için gönderdim. (7) Büyük ordu Kaşgar'a geldiler, diye haber getirdi. (8-11) O anda ben Kızıl ve Tümen nehirlerinin arasında Cangcung ve Ambanlara ulaştım. (11-13) Cangcunglar, biz seni duymuştuk, şu an Burhanidin ve Hoca Canlar kaçıp gittiler, senin gelmen çok iyi oldu, dediler, s. 32 b. (1-2) ve bana Otağat, Cıngsu (rütbe düğmesi) lütfettiler. (2-3) Cangcunglar bana yine, bize rehber ol, dediler. (4-5) ve Cangcunglar yine, bu sefer Hoca Canların başını kesmeden bırakmayız, dediler (6-7). Ben hemen (oduya) rehberlik edip, yakın yolla, direk Yeşilköl'e götürdüm. (7-9) Hoca Can önderliğindeki Uygurları yağmaladık. Hoca Can az sayıdaki adamlarıyla Bedehşan'a kaçıp gittiler. (9-12) Ben Bedehşan'ın begi Sultanşah'ın yanına gidip Hoca Canların başını getirdim ve Cangcung'a takdim ettim. (12-13) Hoca Canların adamlarını esir aldık, büyük ordu döndü. s. 33 a. (1-5) Hâkim, ben o sene yüce hana mülakat için gittim. Yüce han bana Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. (6-8) (Yüce Han bana) "Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, sınırları iyice koru", diye emretti. (8-10) Benim ağabeyimin kızı Cirğal'ı on altı yaşında Abduvab'a evermiştik. (11) Sonra delirip Hoca Canların arkasına girmişler. (12-14) Hoca Canlar yenilgiye uğratıldığında, Cirğal da esir alınmış. Cangcunglar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, s. 33 b. (1-2) diye bildirmiş. (2) (Yüce Han), Cirğal'ı kulum Hâkim'e ihsan ettim, diye bana bağışlamıştı. (3) Kırk ikinci sene Cirğal hastalıktan öldü. (1-8) Hoca Canları kovaladığımız anlarda, (Hoca Canlar) küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini bağlayıp yanında götürüyorlar, diye duydum. Bunu Cangcunglara anlattım. (8-10) Hoca

Canlar yenilgiye uğrap, öldürüldükten sonra, Cangcungler bana (kardeşlerimi) bulup teslim ettiler. (10-14) Önceden, Hoca Canların dedeleriyle benim dedem düşman imişler. (Hoca Canların) dedesi Han Hoca Dedem Çerikçi'yi iki küçük kardeşiyle beraber öldürmüş. **s. 34 a.** (1) O sebepten Hoca Canlarla aramızda kin vardır. (2) Ben yüce han'ın lütfüne eriştim. (3-5) Şimdi Osman beg Kaşgardaki Uygurlara kendisi öğretip, benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor. (5-7) Benim iyi çevirmenim yok. Çevirmen Osmanın adamı, (7-10) o sebepten benim laflarımı tersine çeviriyor. (10-12) (Şöyle diyor:) Ömer Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Samsak da cevaben adam gönderip, isyan etmeyi plânlamışlar. **s. 34 b.** (1) Bunların hepsi Osman'ın attığı iftiraldır. (2-4) Ben yaşlı kul düşündüm, onlar bana durup dururken böyle iftira ederlerse, ölecekmişim. (4-5) Osman böyle yaparak beni öldürmeyi niyet etmiştir. (6) Ambanların beni koruma altına almasını istiyorum. (7-9) Yaşlı kulunuz, affınıza sığınırım, Aliha Amban'ın yanından yer ihsan etmesini dilerim. (10) Bu bu sebepten sunulan (yazıdır).

Mançuca B

s. 26 a. (1-4) Kıpçak boyundaki Kırgız Sula amban Hâkim'in Ashan Ambanlara secdeye varıp sunduğu (yazının) içeriği şöyledir: **s. 26 b.** (1-3) Osman Beg, Sufî ve Buvî (dindar kadın)ların hepsini kendisi koruma altına alıyor. (3-13) Hocanın büyük mollası Sakal Ahun'un oğlu Abdurim; Hoca beg yapan Turfanlı Şat Beg'in oğlu Niyaz; Şat Beg'in küçük kardeşi Yüsüp, Yünüs; Abdukerim'in küçük kardeşi Ebulhesen ve yine eski memleketinden gelen Hoca'nın yakın adamlarından Ak Molla, Molla Muhemmetimin, Döletmet, Abdumamut, Polat Hoca; Hoca Kaşgar'a tayin eden Hakim Şir Muhemmedimin'in oğlu Abduraman'ın karısı Muhterem Ağaç, **s. 27 a.** (1-3) kızı Nebra Ağaç gibi bu on bir adam, iki kadın olup, bunların hepsini Osman Beg kendi koruması altına almıştır. (4-7) Bu on bir kişiyi sıkıca sorgulasanız Tohta ile Perhad (adlı) bu iki kaçağın haberini söylerler. (7-9) Bu iki kaçağı Osman saklamıştır ve benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor. (9-10) Bu sebepten sunulan (yazıdır).

Kısaltmalar

Çin. Çince.

Krg. Kırgızca.

krş. karşılaştırınız.

Man. Mançuca.

Moğ. Moğolca.

s. sayfa.

Uyg. Uygurca.

Kaynakça

- Abdurışit, A. (2018). 《西域水道記》天山南路回語地名考注與研究 [Xiyü Shui-dao Ji'deki Güney Tianshan Bölgesi Toponimleri]. Nanjing Daxue: Lishixi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı -Metin*, Aktarma, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- An Shuangcheng (1993). 滿漢大辭典 [Mançuca Çince Sözlük]. Shenyang: Liaoning University Press.
- Cigitov, S. (2006). Kırgız Yazı Dilinin Ortaya Çıkması ve İlk Edebi Örnekler. Çev. Alimov, U. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 6(2), 521-524.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Gezici, N. (2019). *Muhammed Şâdık Kaşgarî: Tezkire-î 'Azizân (İnceleme, Metin-Dizin)*. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Gulcalı, Z. (2021). Çağatay Türkçesinde Zıt Anımlı İki Söz: basruq bol- ve basruq qıl-. In Karaayak, T. & Uzunkaya, U. (Eds.), *Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı Esengü Bitig* (pp. 371-383). Ankara: Kesit Yayınları.
- Ğopuri, Ğ. (1986). *Uygur Şeviliri Sözlüki*. Beijing: Millätlär Nâşriyatı.
- He Ling (2016). 中國新疆歷史文化古籍文獻資料譯編 (36) —柯爾克孜族 [Çin Xinjiang'ın Tarih Kültürüne Ait Yazmaların Toplu Çevirisi. C. 36: Kırgızlar]. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe.
- Jalilov, A. et al. (2008). 『ターリーヒ・ラシーディー』 : テュルク語訳附編の研究 [Addendum to Tārikh-i Rashidi. Translation and Annotation with Introduction and Indexes]. Tokyo: NIHU.
- Kim, Hodong (2010). Eastern Turki Royal Decrees of the 17th Century in the Jarring Collection. In James, A. et al. (Eds.), *Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries* (pp. 59-120). Tokyo: The Toyo Bunko.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Karaağaç. G. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mahmûd El-Kâşgarî. (2019). *Dîvânu Lugati't-Turk. Türk Dilleri Derlemesi*. Çev. Kaçalın, M. S. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

Necip, Emir 1995. *Yeni Uygurca Sözlük*. Çev. Kurban, İ. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qaşqariy, M. M. (1986). *Çingizname*. Ed. by Hacı Nur Hacı. Qaşqâr: Qaşqâr Uygur Neşriyatı.

Sunja hacin-i hergen kamciha manju gisun-i buleku bithe 五体清文鑑 Wuti Qingwenjian. (1957). Beijing: Minzu University of China Press.

Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti I-VI (1990-1998). Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluq Millätlär Til-yézıq Hizmiti Komtėti. Beijing: Millätlär Neşriyatı.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgızca Sözlük I-II*. Çev. Taymas, A. B. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zhang Fengfeng 2016.清代新疆布魯特歷史研究(1758-1864) [Qing Hanedanlığı Döneminde Xinjiang Burut Tarihi Üzerine Bir İnceleme (1758-1864)]. Lanzhou Daxue: Lanzhou. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

中國第一歷史檔案館 & 中國邊疆史地研究中心 (Eds.) (2012). 清代新疆滿文檔案彙編 [Qing Dönemi Xinjiang'a Ait Olan Mançuca Arşivler Toplusu], C. 163. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe.

中國第一歷史檔案館&中國人民大學清史研究所&中國邊疆史地研究中心 (Eds.) (1999). 清代邊疆滿文檔案目錄 [Qing Dönemi Sınır Bölgelere Ait Olan Mançuca Arşivler Kataloğu], C. 9. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe.